

ВАЛЬТЕР МАТТІАС ДІГГЕЛЬМАН

Вальтер Маттіас Діггельман (нар. 1927 р.) — швейцарський письменник, пише німецькою мовою. Автор романів «Історії навколо Авеля» (1960), «Допит Гаррі Вінда» (1962), «Спадщина» (1965), «Виправдувальний вирок Ізидорові Руге» (1967), «Подорож для розваги» (1969), «Я і село» (1972), «Мене звать Томмі» (1973), «А вишня все ж таки росте» (1975) та кількох книжок оповідань. В. М. Діггельман відомий також як публіцист та автор п'єс для радіо, театру і телебачення.

РОМАН

Допит Гаррі Вінда

Звичайний осінній день. Я, Гаррі Вінд, встаю, як завжди, рано, о шостій. Мені сорок два роки. Мені досить поспати п'ять або шість годин. У хаті тиша. Барбара, моя дружина, Тобіас та Етель, мої діти, ще сплять. Я іду до ванної і приймаю душ. Спочатку дуже гарячий, а потім дуже холодний. Це просто звичка така, нічого особливого я не відчуваю при цьому, ну, якоїсь незвичайної свіжості чи поколювання у всьому тілі. Після душу йду на перший поверх до кухні, випиваю три бокали фруктового соку. Служниця ще з вечора ставить для мене той сік. Довгі роки я їв на сніданок кукурудзяні пластівці з молоком. Відчиняю вікно на кухні, і ось переді мною — біле покривало туману, що огортає все місто. Немовби це покривало розстелили мені під ноги — тільки переступи віконний карниз! Від Рехальпа — я живу в районі Айєрбрехт, на Буренвег, 4-а — долинає брязкіт трамвайних вагонів. Вони маневрують на коліях перед трампарком. Я іду до кімнати і вдягаюсь. Барбара спить у своїй кімнаті. Сон у неї поганий, якби прокинулась, то вже б не заснула. Я і в себе відчиняю вікно. Все, що я можу побачити крізь завісу туману, праворуч і ліворуч, все належить мені: вілла у стилі мексиканського ранчо, збудована п'ятнадцять років тому за прсектом професора Шварца. Ліворуч, уже за межами моїх володінь, тягнеться ряд будинків, споруджених у миңулі роки Генігером для квартиронаймаців. Два роки я воював з тим Генігером — він хотів прокласти широку вулицю від Буренвегу аж до своїх комерційних будинків. Він прийшов до мене, щоб купити п'ятсот квад-

ратних метрів мого саду. Запропонував добрі гроші. Та я відмовився. Я не міг зрозуміти, навіщо Генігерові зводити саме тут оті 'прибуткові будинки, адже за чотирикімнатну квартиру він бере сімсот двадцять франків на місяць! Генігер — радник муніципалітету. При найменшій нагоді він обстоює розширення житлобудівництва. Я відмовив йому, але він все-таки псчав будувати. Незабаром будинки були готові, до них вела вуличка в три метри завширшки. А я все ще відмовлявся. Тоді Генігер звернувся до міської влади. Він добився дозволу прокласти вулицю від Буренвегу до своїх прибуткових будинків, і я зрозумів, що суд буде на його боці. Тоді я поступився. Та й Генігер заплатив тепер дорожче. За ці гроші можна було спорудити нову підпорну стіну. Я залюбки придушив би тоді Генігера. Я й тепер придушив би його. Зачиняю вікно і йду до гаража. Сідаю за кермо свого «корвера» і запускаю мотор. На першій швидкості під'їжджаю до брами, вона розчиняється — спрацював фотоелемент. Брама зачиняється, як тільки я перетинаю промінь фотоелемента перед гаражем.

На вулиці мокро; жовте, червоне, брунатне листя набрякло; треба їхати обережно. За кілька сот метрів завертаю на Вітконерштрассе. Ліворуч бачу п'ять метрів нового поруччя, заґрунтованого суриком: коли ж вони, нарешті, як слід пофарбують його? Півроку тому Альберт Хуг саме тут не звернув уваги на правий поворот та й полетів на своєму «остіні» через поруччя за семиметрову підпорну стіну під кручу. Нещастя сталося о десятій годині ясного травневого ранку. На похороні були присутні тільки близькі родичі; ні квітів, ані вінків. Так заманулося батькові, полковникові Хугу. Він жив тепер сам один у великому будинку на Етлісбергштрассе. Чи ж таки сам один?

Юліус, мій референт у військових справах, сказав учора: «Не розумію, чого це ти знову й знову про це говориш: проти тебе — слідство! Це — нісенітниця. Завжди у нас були противники: пораженці або, скажімо, антимілітаристи. Те, що вони називають нас аморальними паліями війни тільки тому, що ми — за сильну армію, не новина. Їм потрібен привід, щоб присікатися до нас...»

Я відповів на це, як звичайно:

— Наша контррозвідка мусить щось робити. Федеральна рада не може лишити таке поза увагою. Того, що написала «Правда» про переозброєння нашої армії, самим тільки спростованням не перекреслиш. Звичайно, Федеральна рада дала нашим дипломатам вказівку протестувати. З другого боку, в обох статтях «Правди» є формулювання, наче списані з твого звіту про армію, того, що ти писав Мітульському минулого літа!

Юліус аж ніяк не міг зрозуміти, чому я знову заговорив про ці речі. Він сказав (голос його трохи тремтів):

— Ні, ні, я цьому не можу повірити: щоб наші противники роздобули цей звіт тільки для того, щоб нас доконати. Та якби це було так, то наша контррозвідка точно знала б, за кого треба взятись. Не за нас, Гаррі, безперечно, не за нас. Ми ж усе робимо, щоб бути сильними. Адже ми склали той звіт тільки для того, щоб діставати долари, долари, які полегшують нам роботу. Долари, Гаррі, які зрештою надходять із Заходу!

Коли я проїжджаю Ремергоф, то знову, як це вже не раз бувало, згадую оту пригоду з моїм першим годинником... Ранок, коли я вперше пішов до школи. Мій батько, годинникар, мав свою майстерню і влас-

ну крамничку; я попросився, а він надів мені на руку годинник-браслет. Ми мешкали на Обердорфштрассе. Я не схотів, щоб мати мене проводжала.

— Гаррі, подумай про те, що не кожен хлопець твого віку має такого гарного годинника, — сказав батько і глянув мені у вічі. — Так от подумай про це і будь вдячний своїм батькам. Це — гарний годинник, дорогий...

Завернувши з Обердорфштрассе у Церковний завулок, я зняв годинника з руки. Батько забув стерти на кришці годинника ціну. Він коштував 17,5 франка. Це був дешевий годинник, я це зрозумів у свої сім років — адже я був сином годинникаря! Я вдарив годинником об стіну, тримаючи його за ланцюжок двома пальцями. Тоді приклав до правого вуха: він ще цокав. Я вдруге вдарив ним об стіну й послухав — іде! Я влупив ним утретє, вчетверте, уп'яте. Тепер він не цокав. Я повернув назад — замість іти до школи пішов до батька. Мовчки подав йому годинник. Батько й собі приклав його до вуха, похитав головою, але нічого не сказав. А я побіг до школи. Минули два дні, і я знову дістав того самого годинника. А за три дні я знову вдарив його об стіну, і він став. Знову я пішов до батька. А тут якраз і мати стояла коло прилавка ніби покупець. Я подав годинник батькові. Він і не глянув на нього.

— Капуста коштує двадцять п'ять... — сказав батько.

— Ні, тридцять сантимів, — заперечила мати.

— У газеті я бачив цінник, — зауважив батько. — Капуста подешевшала на п'ять сантимів. Що ти хочеш купити ще?

— Язикової ковбаси, кіло цукру, фунт гороху; завтра буде гороховий суп, то треба намочити горох з вечора; крім того, шість яєчок, порошку для прання...

Батько все занотував і заходився підраховувати.

— Разом буде 5,75 франка. Даю тобі шість. Решту можеш залишити собі.

Мати взяла гроші, подякувала. Тепер батько повернувся до мене. Його цікавило, що сталося. Я знизав плечима. Мати сказала:

— Йому треба йти до школи, адже скоро десята...

Батько не згадував більше про цей випадок. А я незабаром знову одержав годинник, але вже інший, справді гарний...

Я ставлю свій «корвер» під каштанами біля суду присяжних. А тоді йду у своє бюро. У мене — своє бюро, точніше кажучи, кілька бюро — на другому, третьому і четвертому поверхах театрального будинку на Реміштрассе. Мій кабінет, прийомна та конференц-зал містяться на четвертому поверсі. Тротуари рясно вкриті каштанами, їх зелена колюча шкаралупа порепалася. Нехай тільки зміниться погода — за одну ніч дерева оголяться. Незабаром скрізь буде голо й холодно. На сьогодні обіцяли вітер західний та південно-західний... Старим повільним ліфтом я піднімаюсь на четвертий поверх. Початок восьмої. Відчиняю двері прийомної і, хоч не помічаю нічого особливого, хоч не відчуваю навіть запаху сигаретного диму, — я, проте, знаю, що вони тут. Просто знаю, та й усе. В одному я тільки помилився; їх тут не троє, а тільки один. Він сидить коло мого письмового столу, на голові — капелюх. Він чекає, щоб я підійшов, підводиться важко, ніби просидів тут у незручній позі цілу добу, йде мені назустріч, тримаючи у руці службове посвідчення.

— Раппольд, — каже він. — З федеральної поліції. Я чекав тут на

вас... — Він говорить серйозно й урочисто, ніби хоче дати мені зрозуміти, що він тут на роботі і виконує її сумлінно, але без задоволення. — ...щоб не треба було зупиняти вас десь на вулиці. Так я домовився і з вашою фрейлейн Гауфлер: вона буде мовчати. Ви арештовані. Мені вас шкода. Ось можете глянути: ордер на арешт. Вас підозрюють в участі в таємній змові. Це, власне, основна причина вашого арешту. Зрозуміла річ, ви будете привілейованим в'язнем.

— Ви самі? — запитав я його. Це запитання його знервувало. Він на цілу голову нижчий за мене, років йому, мабуть, десь шістдесят чотири. Спеціаліст, думаю я собі, можливо, що і в Америці попрацював. Я, ніби не звертаючи на нього уваги, іду до холу. Щоправда, двері я не зачиняю, щоб він бачив, як я гортаю книжку реєстрацій.

— Про ваші відвідини не повідомили заздалегідь, — гукаю я до нього, роблячи серйозну міну. Тоді повертаюсь до кабінету. Вікна кімнати виходять на Геймплац. Мені видно, що обидва поліцаї-регулювальники саме приступили до роботи. Іду до свого письмового столу, сідаю і відчиняю середню шухляду. Раппольд кидає голосно й різко:

— Це ні до чого, облиште!

2

— Ходімо, пане Раппольд! — кажу я і перший виходжу з кабінету. Сам замикаю двері, віддаю йому ключ. Вручаю й ключ від автомашини. Заходимо в ліфт, спускаємося. У вузькому як шланг вестибюлі, через який входять і до театру, стоїть ще один, теж у цивільному. Раппольд вітається з ним, передає йому мої ключі і каже:

— Нікому — нічого! Зрозуміло?

Той киває. Я й далі іду попереду. Не звертаючи на цього другого ніякої уваги, переходжу Реміштрассе, минаю острівці трамвайних зупинок і на протилежному боці площі зупиняюсь перед кіоском. Розглядаю газетну вітрину. «Шпігель» пише: «Боже милий, що ж буде з Німеччиною?» Далі біографія Конрада Аденауера. Купую «Шпігель». Раппольд іде слідом, проте не встигає за мною. Він тільки дістався першого трамвайного острівця і мусить зачекати, бо вагони п'ятого й дев'ятого маршрутів саме під'їхали з Бельвю. Аж ось вони проїхали, а йому знову треба чекати, бо з Штейнвісштрассе та від Кантональної школи над'їхали трамваї восьмого і п'ятого маршрутів. Я сідаю у таксі, що якраз стояло поблизу, дверцят не зачиняю, чекаю. Не знаю, що саме і чи багато знає Раппольд. Знає, мабуть, чимало, щодо цього сумніву немає. Але він мені свої карти на стіл не викладе. А от я гратиму відкритими картами.

Бачу, що Раппольд ніяк не перейде. Трамваї проїхали, але суне потік автомобілів, що їдуть до міста і з міста. Жодний не зупиниться, щоб пропустити Раппольда. Йому треба чекати, аж поки не спиниться рух. Нарешті й він опиняється перед кіоском. Озирається, витирає спітніле обличчя. Якийсь час я чекаю, потім кличу його:

— Ідіть сюди!

Голос мій звучить привітно, але бачу, що Раппольд здригається. Не встиг він зачинити дверцята машини, як я кажу водієві:

— Казарма кантональної поліції. Та не поспішайте...

Кажу так, бо не хочу, щоб він їхав швидко. Раппольд пильно дивиться на мене.

— Може, не туди? — питаю я всміхаючись. Але він ствердно кидає головою. По дорозі ми обоє мовчимо. Я виходжу перший, розплачуюсь за таксі. Раппольд лише похитує головою. Тільки-но зникло таксі, як під'їхав на своєму світло-зеленому «олдсмобілі» начальник кантональної поліції. Він у курсі справи, але поводитьсь зовсім невимушено. Ми з ним старі знайомі. Раппольд каже:

— Пане начальник!

А той відповідає:

— Найкраще вам буде у моєму кабінеті, а я знову мушу негайно їхати.

Він веде нас повз поліцаїв у формі — ті козирають — до свого кабінету на першому поверсі. Ставить на стіл коробку з сигарами, підкочує маленький металевий столик, на якому — пляшка віскі, пляшки з «кампарі» та шнапсом. Я опускаюся у крісло, глибоко зітхаю й кажу:

— Мені чарку «кампарі», а вам, пане Раппольд?

Раппольд хмуриться, досвід у нього чималенький — кілька десятиків років, але все ж таки він заявляє:

— Вас арештовано!

Начальник обертається до нас і, посміхаючись, каже:

— Так його, інспекторе!

А тоді, звертаючись до мене:

— Шкода, що вас там не буде — о восьмій я скликаю експертну комісію на станції човнів. Для моєї водної поліції мені потрібна нова моторка, потужніша; ось тепер ми тим панам покажемо, що далі так хазяїнувати не можна. На це я мобілізував аж двадцятьоро своїх людей. А щоб діяти напевне, я наказав ще приглушувати мотор старого човна. Ідея, га?

Він пішов.

Раппольд нарешті сів і поклав передо мною фотокопію статті з «Правди». Я не знаю російської мови. Вже кілька тижнів газети коментують цю та й інші статті «Правди».

Уважно придивляюся до Раппольда. Він справляє на мене непогане враження. Він видається привітним, відвертим, лояльним. Це не означає, що він відкриває свої карти. Він, як бачу, одружений; мабуть, і діти є, вже дорослі. Десь за рік, гадаю, вийде у відставку. У федеральній поліції він, певне, дещо важить. Діло своє знає.

Мені треба знати, з ким маю справу. Але поки що я можу тільки робити припущення. Раппольд кремезний, з товстою шиєю. Волосся вже сивуває, тільки брови ще чорні. Руки — як у ремісника, що десятки років уже не працює за фахом, проте попрацював доволі, щоб мати такі руки.

Раппольд бере фотокопію. Дивиться спокійно й привітно мені у вічі й каже:

— Вам треба добре усвідомити ваше становище, пане Вінд. Вас таки заарештовано, ви — ізольовані. Ви не маєте права, скажімо, писати листи, навіть дружині. Не маєте права розмовляти по телефону. Не можете приймати відвідувачів...

— Знаю, пане Раппольд, що мені закидають державну зраду. В політичному, воєнному та економічному аспекті...

Раппольд не звертає уваги на мою репліку.

— Вам доведеться відмовитися від допомоги адвоката, — веде він далі. — Тільки як завершиться поліційне слідство і документи будуть передані федеральній прокуратурі, тільки тоді ви зможете запросити

власного адвоката. Отже, ви в ізоляції, пане Вінд. Я — єдина людина, з якою ви можете розмовляти під час попереднього слідства. Повторюю, вам треба усвідомити ваше особливе становище...

— Вам потрібне зізнання? — запитую я.

Він заперечливо хитає головою, але потім каже:

— А яке то буде зізнання?

— Спробуймо,— кажу я, показуючи на фотокопію, що лежить перед ним на столі.— «Правда» пише, ніби одному з її кореспондентів потрапила до рук досить широка пам'ятна записка щодо реорганізації швейцарської армії. В цьому документі — точний опис дотеперішньої структури нашої армії, дотеперішньої мобілізаційної системи, проблеми постачання тощо. Далі ця пам'ятна записка подає відомості про міць і озброєння (детально!) нашої армії. Але «Правда» коментує передусім другу частину цієї записки. А ця друга частина містить пропозиції — як і в якому обсязі слід надалі реорганізувати нашу армію. У цій другій частині наводяться окремі поради Швейцарського оборонного товариства Федеральній раді: організацію нашої армії треба прирівняти до організації армій НАТО. Ми — маленька країна; якщо на нас нападуть, до нас одразу ж прийдуть з допомогою, якщо взагалі на наших військових аеродромах можна приземлитися... Кавалерію треба ліквідувати... Авіацію треба посилити аж утричі... Піхоту треба цілком моторизувати... Треба запровадити автоматичну зброю... Треба виготовляти стартові платформи для ракет з атомними боеголовками... Якщо в нас не буде стартових платформ для ракет, то як же нам зможуть реально допомогти наші союзники?

«Правда» пише, що все це не просто точка зору приватних осіб. Йдеться про офіційну точку зору міністерства оборони. «Правда» не називає ані мого імені, ані Швейцарського оборонного товариства. Чому? Пане Раппольд, у звіті, поданому голові концерну «Фрідом», названо імена...

Я говорив повільно. Раппольд безупинно нотував і стенографував. Потім приязно глянув на мене (в усякому разі — не вороже!), і я розцінив це, як заохочення до дальших звірянь. Але перш ніж заговорити знову, я встаю і йду до вікна. У мене перед очима — сіра військова казарма, а трохи ліворуч — майданчик для військових вправ. Новобранці стоять і курять. Аж ось один з них заводить пісню. Відчиняю вікно. Ми колись завжди співали «Еріку», вони ж співають «Приплине корабель». Зачиняю вікно.

— Я не знаю, звідки у росіян ця пам'ятна записка,— кажу я,— але якщо вона у них справді є, а ми не маємо ніяких підстав брати це під сумнів, то це ще не означає, що її підсунув їм я. На мою думку, позиція федеральної поліції щодо цього хибна. Федеральній владі треба було статтю «Правди» кваліфікувати як пропагандистський маневр, треба було твердити, що записку, про яку йде мова, виготовили чи навіть вигадали самі росіяни. Але боюся, що тепер уже пізно це робити, бо федеральна поліція нічого в руках не має, крім цієї передової статті, не має навіть фотокопії пам'ятної записки, а після того, як американці відмовилися...

Раппольд перебиває:

— Ви добре поінформовані!

Він дивиться на мене так, ніби саме я припустився помилки, ніби я в чомусь признався. А я весь час говорив наздогад. Мені невідомо,

що він знає, я знаю тільки те, що писали наші газети і що жодна газета не згадала мого імені. Я беру «Правду» й читаю рядок по рядку, хоч і не знаю російської мови. Але я гадаю собі так: якщо моє ім'я згадують, то я, можливо, його розпізнаю! Раппольд чудово розуміє, що я роблю. Але він не всміхнувся, а тільки зауважив:

— Можете не старатися — про Гаррі Вінда там нічого немає.

— Що ви хочете цим сказати?

Раппольд пускає моє запитання повз вуха і, не дивлячись на мене, каже:

— Не думайте, що ви мене так просто обдурите. Ми вас знаємо!

Оце «ми вас знаємо» прозвучало зневажливо. Я мовчки дивлюся на нього. і він пояснює — так само зневажливо:

— Навіяні вітром, Віндові¹ історії. Я маю на увазі саме це. Ми в курсі справи. Ви щодо цього мастак. Сам командир корпусу Штурценеггер попередив мене. «Підіть до нього, каже, і він такого наговорить... Скажіть тільки два слова: «державна зрада», і йому цього буде досить, щоб вигадати якусь страхітливу історію».

— То, значить, і говорити нема про що...— кажу я, але він не погоджується.

— Це не так просто. Ми знаємо більше, ніж написано в «Правде». У нас свої зв'язки.

Я кивнув головою на знак згоди.

— Одне ще тільки мені неясно, пане Раппольд, а саме: чи ви хочете мене посадити в тюрму, чи...

— Я вам не суддя, пане Вінд, до тюрми не маю ніякого відношення. Більш як тридцять чотири роки служу у федеральній поліції. Закінчив школу новобранців при кантональній поліції Цюріха. У двадцяті роки працював бригадиром у механізованій столярній майстерні. Жилося нам тоді погано. То ж я й подався до поліції. Вислужився, мене перевели до кримінальної поліції, а потім — до федеральної. Це — мій фах. Коли хочете знати, я люблю цей свій фах, я завжди ставився до себе вимогливо: якщо працювати, то сумлінно! Я і тепер працюватиму сумлінно. Зрештою, мені до вас байдуже. Для мене то однаково — ви чи хтось інший.

— Добре,— кажу я.— Але ж і в мене є якісь прагнення: я не хочу в тюрму. Коротше кажучи, у нас не повинно дійти до судового процесу.

Тут Раппольд уперше всміхається, бере пляшку «кампарі», наливає мені й собі.

— Маю час,— каже він.— З начальником я домовився, щоб вас умістили в одну з привілейованих камер, тих камер, що їх начальник обладнав для прокурорів і голів судових палат на той випадок, як їх застукають за кермом з двома тисячними процента алкоголю у крові... Це — досить комфортабельні камери. А їжу, оскільки це йде вашим коштом, діставатимете з ресторану. У вас буде й радіоприймач, ну, там, звичайно, книжки, газети і т. д. А ми з вами розмовлятимемо, по можливості, щодня. Ви багато чого мені розкажете, починаючи з вашого народження, ви будете мені багато чого плести, викручуватися, брехати усно й письмово, а я поступово буду дошукуватись правди...

— Це будуть навіяні вітром, Віндові історії,— докинув я.

— Готовий до них.

¹ Der Wind — вітер (нім.).

— Почнемо зараз?

Раппольд киває.

— Ви Мітульського знаєте? — питаю я.

Він його не знає.

— Мітульський, — розповідаю я, — це голова концерну «Фрідом». Я зустрівся з ним у Женеві на початку травня. Раніше я вів з ним переговори тільки через Джека Ф. Барта. Про мене, я б з ним і не зв'язувався, та він сказав, що Джек Ф. Барт зобов'язав його, так би мовити, вступити у безпосередній контакт зі мною. Він почав розмову про нашу військову авіацію і спитав, чи підготовлені ми до того, щоб озброїти нашу авіацію штурмовиками «фрідом». Він сказав при тому: «Ваші «веноми» та «вампири», які ви закупили в англійців, це — металевий брукт. Штурмовик «фрідом» має найкращу електроніку, надзвукову швидкість, бортовий радар, вісім гармат... Штурмовик «фрідом» може бути застосований і як винищувач і як бомбардувальник...» Я перебив його і розповів, що у нас є Оборонне товариство, на чолі якого стоїть командир корпусу Штурценеггер, це те саме, що генерал-полковник. А я лише секретар — керуючий справами цього товариства. Дослівно я сказав приблизно таке: «Кон'юнктура не сприяла розвитку симпатій до нашої армії, до того ж переважає думка, що майбутній військовий конфлікт — справа американців і росіян». Мітульський похитав головою. Відповів, що це його не цікавить, у нього доручення: озброїти європейські армії штурмовиками «фрідом». А я наполіг, щоб він дав мені виговоритися, щоб уникнути непорозумінь. І розповів приблизно таке: «Коли «червоні» у 1949 році почали пропагувати ідею скорочення військового бюджету на цілу третину, я заснував Швейцарське оборонне товариство і включився в боротьбу за референдум. Гроші давала важка індустрія, яка найбільше зацікавлена у сильній армії. Я казав цим людям, що «червоні» не повинні виграти справу, а щоб вони її не виграли, треба провести відповідну роботу серед громадськості. Я не вжив терміну «Паблік релейшнс». Люди зрозуміли і дали мені, тсбто Оборонному товариству, гроші. А після референдуму, який ми виграли, я сказав, що треба діяти й далі. Ото ми й почали діяти далі — індустрія, тобто генеральні директори та голови правлінь, стали членами Оборонного товариства. Потім ми прийняли до нього представників банківських компаній, пізніше також представників текстильної і харчової промисловості. Довелося розширити моє бюро, я найняв штатних співробітників. І ось п'ять років тому Оборонне товариство розробило пам'ятну записку і надіслало її до Комісії оборони країни. Ми хочемо реформи в армії. Ми хочемо механізованих дивізій, важких танків, швидкої авіації, хочемо сучасної армії! Цього хочемо ми, Оборонне товариство! А якщо ми хочемо досягти своєї мети, то треба напружувати всі зусилля, треба орієнтувати народ, парламентаріїв, керівників адміністрації; «мене-текел-фарес»¹: швейцарську армію порахували, зважили і визнали занадто легковагою... Треба продукувати «менетекел-фільми», писати «менетекел-книжки», треба заганяти сотні тисяч швейцарців у великі зали, а на стінах давати світлові гасла «мене-текел-фарес»; це ж легко тепер зробити за допомогою сучасної техніки, наприклад, за допомогою інфрачервоних променів...» Мітульський аж захлинався від реготу. «Гасла «менетекел» коштують багато гро-

¹ За біблійною легендою, такі застережні слова (дослівно: пораховано, зважено, поділено) невидима рука накреслила на стіні під час бенкету вавилонського царя Валтасара (VI ст. до нашої ери). На другий день Вавилон був захоплений персами, а Валтасар загинув.

шей, — додав я, — солідні гасла коштують дорожче за світлову газету», Мітульський відповів: «Дайте-но мені пам'ятну записку, а я подбаю про те, щоб концерн «Фрідом» щороку давав триста тисяч доларів на ваші «менетекели»...»

— Але ж навіщо пам'ятна записка? — спитав раптом Раппольд.

— Пане Раппольд,— відповів я,— всі жадають якоїсь історії, ось вам історія з «мене-текел-фарес». А тепер серйозно: Мітульський мусив викласти правлінню концерну «Фрідом» гарненьку історію про небоездатну швейцарську армію, про Швейцарію, що не хоче воювати. А я сказав Мітульському, що не дам йому пам'ятної записки, а доручу своєму співробітникові Юліусу скласти нову пам'ятну записку для концерну «Фрідом». От Юліус і написав трактат про стан швейцарської армії, написав ґрунтовно й точно. Я звелів перекласти рукопис на англійську і написав свій висновок: організація нашої нової армії в майбутньому відповідатиме організації армії НАТО, отже, практично Швейцарію можна розглядати як члена західної оборонної спілки. Я надавав великого значення цьому висновку. Я думав так: якщо правління концерну «Фрідом» побачить, що Швейцарія не проти того, щоб практично, хоч ще і не в політичному розумінні, приєднатися до західної спілки, то я, безперечно, дістану гроші на оту витівку з «Менетекел». Розумієте, пане Раппольд, ішлося про ідею нової історії!

Раппольд склав руки, покрутив пальцями й промовив:

— Командир корпусу Штурценеггер сказав, що в Оборонному товаристві ніколи не було й мови про купівлю штурмовиків «фрідом» для швейцарської армії...

Нашу розмову переривають. Входить капітан Курц з кантональної поліції і просить у Раппольда дозволу завести мене до лабораторії криміналістичної техніки.

3

Капітан Курц форми не носить. Його начальник, майор, теж. Та й лейтенанти не носять форми. Тільки солдати, ефрейтори та унтер-офіцери повинні носити форму. Цілком природно, що й чиновники кримінальної поліції без форми. У казармі все таке ясне й привітне. Якби ще пахло антибіотиками, то можна було б подумати, що це лікарня. Але пахне хіба тільки канцелярією та адміністрацією. Капітан Курц іде ліворуч від мене, а де важко розминутися, наприклад у дверях, він заходить наперед. Раппольд в останню секунду вирішив також піти з нами. Поліцаї у формі, з паперами в руках, зустрічаючись з нами, козиряють по-військовому. Капітан Курц відповідає, підносячи до скроні два пальці правої руки. Ми проминаємо якісь двері, я зупиняюсь, бо мене зацікавила табличка на них: «Комутатор». Курц каже:

— Ви ще цього не знаєте. Вас це цікавить?

Я ствердно киваю. Ми оглядаємо комутатор: приймачі, телетайпи, телефони, передавачі, сигнальні пристрої. На стіні матовий прямокутник три на чотири метри: загораються цифри, й одразу ж з якогось невидимого гучномовця лунає чоловічий голос.

Курц каже:

— Я вам дещо покажу.

Він іде до апарата, що нагадує режисерський пульт на радіо чи на студії грамзапису. Курц натискає на якісь клавіші і називає номер. Номер з'являється на матовому диску.

— Де ви? — запитує Курц.

Голос відповідає:

— Тут ЦХ 2357, ми патрулюємо між Бірменсдорфом і Аффольтерном на Альбісі.

— Нічого особливого?

— Нічого. Дві скарги з приводу переходу лінії безпеки.

— Дякую. Кінець.

Ми йдемо далі, до відділу дактилоскопії. Дактилоскопіст бере мої пальці так, ніби вони дерев'яні, притискає їх до чорної подушечки, за тим — до картки. Курц стежить за цією процедурою, Раппольд з цікавістю спостерігає те, що робиться навкруги: коло ящиків картотеки стоять люди й переглядають картки. Йдемо до іншого приміщення, до фотостудії. Мені доводиться сісти на стілець: будь ласка, без краватки, а комірць розстебнути. Бо на фотографії повинно бути адамове яблуко. Потилицю треба притиснути до опори, руки, будь ласка, на коліна. І не рухатись. Фотограф прикріплює мені до грудей чорну табличку. На ній я читаю: Гаррі Вінд, 4.7.1918/286345. І не рухатись. Фотограф може з свого місця пересувати мій стілець — праворуч, потім ліворуч. Освітлення весь час однакове. Це не портретна студія, ясно. Тут важливо, щоб на фото було видно родимку на лівій ніздрі і рубець на лобі. Після фотографування — виміри тіла: зріст — 1.80, обсяг грудей — 92. До того ще й опис: похилі плечі, здорові зуби, безбородий, на лівій ніздрі родимка діаметром два міліметри, на лобі вертикальний рубець три сантиметри завдовжки. Очі: карі, зеленкуваті; волосся — від темно-каштанового до чорного.

— Як не помию голову з тиждень, то волосся видається зовсім чорним, — кажу я.

Чиновник не звертає уваги на мою репліку. Він закладає у машинку бланк, питає мене про ім'я, прізвище, дату народження. Друкує він двома пальцями. Капітан Курц стоїть коло вікна. Відсуває штори. Раппольд зацікавився фотоапаратами. Час від часу про щось запитує чиновника. Каже, що у нього є власний «гасельбленд» з телеоб'єктивом. Найбільше він фотографує з вікна своєї квартири — вуличні сценки.

— Військова спеціальність? Чин? — запитує чиновник.

— Майор, командир батальйону...

— Слухайте, ви, — різко перебиває мене чиновник. — Нам тут до тепи непотрібні!

— Мені дуже шкода, — звертається до мене Раппольд, — що я не можу звільнити вас від цієї процедури. Тут кожного треба «охопити» криміналістичною технікою. І зовсім не йдеться про те, щоб вас мучити.

Чиновник, здається, дещо зрозумів. Тепер він звертається до мене ввічливіше. Коли я пов'язую краватку, він тримає мені дзеркало.

— Прошу, — каже він.

Капітан Курц, здається, ні на що не звертає уваги. Він повертається з нами до канцелярії начальника.

Одинадцята година; мені якось не по собі, бо знаю, що не зможу сказати: «Пробачте, пане Раппольд, наші заняття доведеться відкласти, бо у мене побачення».

Я нічого не можу вдіяти. Не можу навіть підсунути до себе телефонний апарат і набрати будь-який номер. Я — в небезпеці. Хай мені не говорять про «внутрішню свободу». Це — теологія. Раппольд, здається, розрізняє тільки дві категорії людей: зрадників держави і патріотів. Я не боюся, що він раптом дістане з кишені складаний батіг. Не для того його послали до Відня, Берліна, Парижа й Лондона. Ті поліцаї, що б'ють, носять форму. Але я можу собі уявити таке: дні і ночі Раппольд невідступно зі мною. Замість камери ми займаємо номер у готелі, замовляємо біле бордо, устриці, філе «Россіні», каву з малиновим лікером, гаванські сигари. Двері кімнати не замкнені. І Раппольд раз у раз каже мені: «Прошу вас, двері відчинено, можете йти». Але тільки-но я збираюся йти, як відчуваю, що ноги у мене геть здерев'яніли. Минають дні або й тижні, і я вже збираюся вбити Раппольда. Власними руками.

Нехай мене заведуть до камери. Побуду там сам один дві чи три години, щоб звикнути до чотирьох стін і заграбованого вікна.

Раппольд береться до справи. Але тільки-но він починає, як двері відчиняються і з усмішкою на устах входить начальник.

— Моя моторка! — каже він, потираючи руки. — Експертна комісія дала себе переконати. При тому мало не загинув поліцай — так здорово мої люди заглушили мотор. За двісті метрів від берега хлопець пішов під воду. Він мав удавати потопуючого, що майже не вміє плавати. Удавав він це чудово. Він занурився у воду вдруге, втретє. А тоді закричав. Закричав так, ніби й справді потопав. Так голосно кричав, що мало не заглушив мотор нашого човна. Пани експерти занепокоїлися. А я раптом відчув, що мій хлопець насправді тоне. Він уже нічого не удавав. Він тонує насправді. А ми з заглушеним мотором — ні з місця. Але кінець кінцем вони якось дали собі раду і врятували хлопця. Він зовсім знесилився, наковтався води. Ніхто не подумав, що вода ж холодна. Ми про це просто забули. Зате хлопець тепер має два дні відпустки, а я — моторку.

Начальник усміхається. Стоячи перед письмовим столом, він переглядає ранкову пошту. Він овіяний легендами. Дванадцять років він очолював кримінальну поліцію Цюріха. Протягом цих дванадцяти років не було жодного більш-менш значного злочину, який би лишився нерозкритим. Як він цього добивався — то була його таємниця. Потім він став державним прокурором. Однієї ночі я з ним познайомився. Пізно ввечері я сидів у гурті давніх друзів, ще з студентських років, у ресторанчику «Зелені черепки». Ми випили чимало пива й вина. О пів на першу, коли згідно з правилами треба було вже йти з отих «Черепків», з'явився він. Підсів до нашого столу, і патрульні поліцаї, що хотіли нас записати, побачивши його, відкозиряли й пішли. Тільки сказали хазяйці, щоб замкнула двері. Вона так і зробила, і вже не пускала нових відвідувачів.

Він пив червоне. Ніби між іншим сказав, що завтра о восьмій ранку має виголосити заключне слово перед присяжними. Обвинувачуються двоє у вбивстві з метою пограбування. Дискусія йде хіба тільки навколо питання: чи справді там ішлося про пограбування, чи то просто вбивство. Я був юристом, моє майбутнє ще не вирішилося. Чи стану я адвокатом у кримінальних справах? Я заговорив про вбивців, але він мовчав. Ми просиділи у «Черепках» до четвертої ранку, і він тільки й сказав про ту справу:

— Які дива вони побачили б, якби я замість обвинувачувати, став оборонцем!

Він мав на увазі тих людей. Я зауважив:

— То змініть своє заняття.

— Ні,— відказав він,— не можу. Хоч мене така думка часом дуже приваблює, але зробити цього я ніколи не зміг.

О четвертій годині він узяв таксі й поїхав додому. Прийняв ванну, а тоді поїхав до привокзального ресторану й поснідав. О восьмій він уже стояв перед присяжними. Ми сиділи на трибунах. Його промова була водночас різка й лагідна. А виглядав він так, наче спав цілу ніч. Говорив без перерви дві години. Коли закінчив, один з обвинувачених підійшов до нього й подав йому руку. Я потім ще не раз бував на трибунах для публіки, коли він виступав як прокурор. Мало було таких обвинувачених, які не подали б йому руки. Жоден адвокат не міг з ним зрівнятися. Легенда твердить, ніби він усі ночі напередодні своїх великих промов у суді проводив за пляшкою червоного вина у «Зелених черепках» чи десь іще. Я сам деякі з отих ночей провів у компанії з ним. Через те й почав пити червоне...

Раппольд глянув на годинник. Тоді, звернувшись до начальника, промовив:

— Дякую, це було дуже люб'язно з вашого боку, що ви надали нам ваш службовий кабінет. Надалі ми розмовлятимемо десь в іншому місці, можливо, в камері.

— Як вам буде зручніше,— відказав начальник,— можете скористатися з моєї кімнати для засідань, коли, звісно, мене там немає... це приміщення, на мою думку, не таке вже й непривітне...

І, глянувши мені в обличчя, усміхнувся й запитав:

— Ну, які у вас перспективи? Не надто приємні, га?

Ці слова справляють на мене прикре враження.

Раппольд мовчить.

Нойенбурзький годинник з маятником, подарований начальникові, коли той переходив на роботу з прокуратури до кантональної поліції, б'є одинадцять разів. Раппольд підводиться, кажучи при цьому, що для нього важливо особисто проводити мене до камери, а в разі потреби знову заходити туди за мною. У своїх намірах він іде ще далі: просить дозволу дати тюремному персоналу вказівки не вести зі мною ніяких розмов. Начальник знизує плечима. Якщо Раппольд вважає це за потрібне — нехай. Я прощаюсь з начальником і йду поперед Раппольда, як уранці.

Новобранці-поліцаї прямують до їдальні. Звідти у коридори проникає дух тушкованої брюссельської капусти. Тюремний корпус — похмура велика будівля. Скрізь фарбоване залізо, фарба полупилася, посіріла, іржа в'їлася у метал. Моя камера — на третьому поверсі. Голубі стіни, вода гаряча й холодна, дзеркало, стіл і стілець — не пригвинчені,— розетка для радіо, пластикова завіса, за нею клозет з водозливним пристроєм. На столі письмове приладдя. Без начальника Раппольд привітний і послужливий. Якщо мені потрібна друкарська машинка, каже він, то він зможе мені її дістати.

— Навіщо?

— Мушу просити вас,— пояснює він,— викласти у письмовій формі вашу біографію. Щоправда, ми могли б зробити це спільно, але я вважаю, що буде краще, якщо ви це напишете самі.

Я відповідаю, що машинка мені не потрібна, і запитую, коли він хоче мати мою біографію.

— Маємо час, — відказує він. — Щодо їжі, то я про це негайно потурбуюсь, начальник мені уже сказав, який ресторан...

Я не даю йому договорити.

— Я хотів би харчуватись по-тюремному.

— Прошу, прошу, як бажаєте...

Раппольд замислюється. Він немовби забув щось важливе. І він таки забув важливе. У мене ж при собі всі, як вони це називають, цінності — гроші, гаманець, шнурки до черевиків, ніжик, ремінець до штанів. Раппольд, повагавшись, каже, щоб я здав йому всі ці речі, обіцяє в другій половині дня принести на них квитанцію. Якщо мені потрібна білизна, він повідомить про це мою дружину. Перед тим як замкнути за собою двері, питає ніби між іншим:

— Чи не могли б ви мені пояснити, чому Мітульський твердить, ніби ніколи не одержував від вас документа, який стосується нашої армії?

Я тільки похитую головою:

— А ви й справді непогано поінформовані.

Він підморгнув мені, і двері зачинилися.

4

Дивна річ: як тільки я залишився сам у камері, у мене з'явилося таке відчуття, наче сьогодні борода росте швидше, ніж в інші дні, і я обмацую обличчя рукою. Це — небезпечні симптоми. Але мені нема чого боятися, поки я усвідомлюю ту небезпеку. Тож я розглядаю у дзеркалі своє обличчя й констатую, що з бородою все гаразд. Можливо, я сьогодні вранці недбало поголився? Але я, зрештою, завжди голився недбало. Попрошу Раппольда, щоб приніс мій несесер. Він, певно, не матиме нічого проти, якщо я голитимусь двічі на день. Для нього то буде розвага — особисто наглядати, як я голитимусь. А якщо сам не матиме на це часу, то приставить до мене поліцейя у формі, щоб наглядати. Зубну щітку, пасту, мило та рушники для розтирання тіла мені, мабуть, теж дозволять тримати в камері. Важливо також, щоб я міг мити руки коли тільки схочу.

Я знаю, що сказав би Раппольд, якби довідався, чому саме я всьому цьому надаю такого значення. Він сказав би, що все це зовнішнє дійство мені не допоможе. Але він ні про що не довідається. Він просто подумає, що я ж, зрештою, не яка-небудь свиня. Тільки я один можу збагнути дійову силу непоказних речей. Тільки я. Якщо у них є свої причини, щоб не вішати, не розстрілювати хворих, не рубати їм голови, то і я маю свої причини, щоб голитися двічі на день і часто мити руки. Годинника він у мене не забрав. Забув про нього? Та нехай би й узяв. У мене точне відчуття часу. Крім того, я тут чую бій багатьох годинників на вежах міста. Не потрібен мені мій «лонжин».

За чверть перша. Немає сьогодні для мене обіду — ані тушкованої брюссельської капусти, ані картоплі, ані двох шматочків шинки... Забули про мене. Думають, що я замовлятиму собі їжу з ресторану. Сяду писати. Раппольд здивується, втратить упевненість, бо так, не за-

мовчуючи нічого, я зможу тримати ініціативу у своїх руках. Він не знає, що в мене не одна біографія, а кілька. Я даватиму інформацію повну й неповну — суміш... Тут ідеться не про пам'ять, не про здатність пригадувати, тут ідеться лише про порядок, про упорядкування. Юність: батьки мої були звичайні собі люди, побожні, порядні. З чо-го ж почати?

Мій батько був годинникар, мав свою крамничку і вів бухгалтерію на дві рубрики: прибутки, видатки. Маленька подія: мій кузен з материнського боку, що мав учитися у батька на годинникаря, побачив одного дня у цій бухгалтерській книзі такий запис у графі видатків: «Прибиральниця, 4 години та на трамвай, франків 14.50». А тим часом мій кузен щоранку сам прибирав крамницю й майстерню. Мені було дванадцять років, коли мій кузен зробив оце відкриття. Кількома місяцями пізніше зчинилася сварка. Кузен був під державною опікою, як дитина позашлюбна, мати його не могла оплачувати професійне навчання сина. І от хлопець украв гроші з батьківської каси, а записи до бухгалтерської книги підробив, але невдало. Та його викрито не через невдалу підробку, а тому, що батьківський радник та експерт у справах податків та обліку звернув одного дня увагу на те, що батько дає своєму небожеві забагато кишенькових грошей. Я був при тому, коли експерт-радник це говорив. Усі якраз обідали. Віталь, мій кузен, теж був тут. Батько сказав тільки, що він про це поміркує. Після кави він із своєю бухгалтерією підсів до столу. Відмовився від післяобіднього відпочинку. Це було щось незвичайне. Віталь жив у нас уже цілий рік. Жив у мансарді, бо вітальню ми здавали студентам. За ці гроші мати усім нам справляла одіж. Ми брали вісімдесят франків — з обслуговуванням та сніданком. Віталь сидів біля столу у кухні. Це теж було незвичайно. Мати також була тут. Експертів зробилося ніяково. Він знав, що Віталь не дістає ніяких кишенькових грошей від мого батька. Знав він і те, що державна опіка виплачує батькові п'ятсот франків на рік за науку, а учневі — вісімдесят франків на місяць пенсії, і що державна опіка щомісяця дістає від батька рахунок на деталі, зламані Віталем. Знав він ще й те, що з півроку Віталь сам ремонтував більшість великих годинників, і що батько через те мав чималенькі додаткові прибутки. Все це було відомо експертів, а що він усе це знав, то й сказав раптом, що йому треба йти і, прощаючись, не подав Віталеві руки. А батько сидів і перевіряв кожен запис у своїй бухгалтерській книзі відтоді, як Віталь прийшов у науку. Це була величезна робота. Записи «кишенькові гроші» він, звичайно, незабаром знайшов, але все інше він без допомоги Віталя навряд чи виявив би. Подекуди Віталь підробив батьків почерк досить вдало. Мати тільки й спитала після довгої мовчанки:

— Чи це правда?

Віталь кивнув; наскільки пригадую, обличчя його не виражало ані упертості, ані жалю чи каяття.

— Боже мій,— заголосила мати,— що ж з тебе буде, Віталю?

А він тільки знизав плечима. Йому те було байдуже. Я захоплено дивився на нього, бо у свої дванадцять років я таки зрозумів: Віталь украв! Віталь — злодій! Тепер прийде поліція і забере його до в'язниці. Я захоплювався своїм кузеном дедалі більше, а батько за столом все ще займався своєю бухгалтерією. Мати умовляла Віталя:

— Якщо ти вкрав більше, то скажи. Як скажеш тепер правду, то кара буде менша.

А я собі думав: «Не кажи нічого, то й кара буде менша, якщо не скажеш правду, тебе не заберуть до в'язниці, і поліція не прийде». Так я собі думав. Але не сказав і слова. А Віталь подивився матері у вічі й промовив:

— Я не крав.

Він сказав це звичайним голосом, просто ніби стверджуючи факт. Мати підвелася, голос її затремтів, коли вона сказала:

— Ходімо зараз же до дядька, розкажеш йому, чого ти там на-крав.

Віталь пішов слідом за матір'ю, я за ним. Батько зустрів нас спокійно. На ньому був білий халат, у правому оці лупа. Олівця він тримав, як годинникар пінцет, здавалося, ніби він регулює пружину. Віталь сказав:

— Решту записів я завжди робив на початку місяця в тій самій послідовності, як ти.

Батько підвів голову й запитливо глянув на нього.

— Тобто як?

Віталь пояснив. Рахунки, які батько щомісяця подавав у державну опіку, він переносив у бухгалтерську книгу, деталізував, а тоді брав з каси відповідні суми. У таких рахунках було аж до двадцяти пунктів, саме стільки, скільки Віталь протягом місяця зламав годинникових деталей, які батько змінив. Віталь мусив тепер сісти до столу і ці записи позначити олівцем. Батько пішов подзвонити до поліції. Попросив, щоб прислали комісара.

Мати сказала, щоб батько відчинив крамницю, але він відповів, що вона буде замкнена, аж поки не закінчиться допит. А тепер він піде вниз і вивісить на дверях відповідну табличку. Незабаром прийшов поліцай у цивільному. Мати знову пожаліла свого небожа, навіть обняла його й заплакала. Ридаючи, вона говорила:

— Віталю, Віталю, чом же ти не прийшов до мене?

Але Віталь відштовхнув її і крикнув:

— Іди до свого старого!

Мати жахнулася. А Віталь, наче нічого й не сталося, звернувся до поліцаєв:

— Заберіть мене, будь ласка, не хочу я тут більше залишатись.

Мені кров кинулася в обличчя. Хоч я був розчарований, що поліцаєв не у формі і ніхто на вулиці не знатиме, що Віталю ведуть до поліції. Коли увійшов батько, поліцаєв і Віталь стояли у вестибюлі. Батько, збентежений, дав поліцаєві бухгалтерську книгу, а тоді став у дверях наче лунатик, якого збудили. Я вийшов на вулицю слідом за поліцаєм і Віталем. Часом я наздоганяв їх, часом ішов поруч з ними, але я був надто схвильований, аби щось говорити.

Віталю забрали до поліції.

До того дня мені мало що було відомо про походження Віталю. Я тільки знав, що він був сином єдиної маминої сестри, що сестра та одружена, живе у маленькому селі в Бюнднерланді, що у Віталю є ще двоє зведених братів, що ті брати молодші за нього на вісім і десять років і що його віддано до нас у науку. Коли я повернувся додому, мати почала зі мною розмову — уроків того дня не було — умовляла, щоб я не ставився до Віталю з презирством, а усвідомив, як то буває, коли хтось не вміє розібратись, де добро, а де зло. Віталь, мовляв,

бідний хлопець, що ніколи не знав батька. Виріс у сирітських притулках та у названих батьків. А мати його замість одружитися з якимось більш-менш заможним чоловіком вийшла за оцього бідака дядька Йозу... А Віталь був кмітливий хлопець. Він би далеко пішов, якби не... А тут твій батько погодився взяти його в науку. Опікун поїхав до Бюнднерланду і зробив усе потрібне, щоб влаштувати Віталю опіку. Бо для опікуваних завжди знаходиться грошей набагато більше, ніж для інших злидарів. Так от той опікун написав листа. Листа, що його мала написати до опікунської ради мати Віталю — про те, що не може спільно жити з сином, бо в нього з вітчимою конфлікти. Бо повинна ж бути якась причина, щоб людину взяли під опіку...

Раптом мати перервала свою розповідь і побігла до телефону. Вона конче хотіла поговорити з комісаром, який забрав Віталю. А коли її з ним з'єднали, вона сказала, щоб після допиту Віталю привели назад, бо вона не хоче, щоб він потрапив у тюрму. А мені потім сказала (я ж бо у свої дванадцять років не все розумів з того, що сталося):

— Батько твій якийсь нелюд. Як же він до мене ставиться! Я ж йому жінка, а тобі мати. А він щодня посилає мене до крамниці, щодня я мушу перелічувати все, що маю купити, а він дістає базарний цінник і каже, що капуста сьогодні коштує сорок сантимів, а цукор... Боже мій, а як він мені в руки гроші відлічує, а коли повернуся, то мушу йому решту покласти на стіл... ні, ні, Віталь правильно зробив, якщо він... ой боже мій, що це я кажу... Звичайно, Віталь не мав права красти...

О п'ятій годині прийшов поліцай у цивільному, привів Віталю. Батько замкнув крамницю. А тоді всі зібралися у кімнаті: мати, батько, між ними я, а перед нами Віталь і поліцай, до якого нам не було ніякого діла. Віталь глянув батькові у вічі і сказав:

— Мені дуже шкода, прошу вибачити мені. Я розумію, що вчинив неправильно, не годиться підробляти твій почерк, мені шкода...

Не встиг батько на це відповісти, як Віталь вийняв з кишені піджака конверт, підійшов до батька і подав йому конверт. А тоді сказав:

— Бракує двадцяти франків... На них я купив мамі подарунок на день народження.

Батько взяв гроші й полічив. Там було сто п'ятдесят франків. Поліцай сказав, що коли батько не подасть до суду, то можна вважати справу вичерпаною. Але якщо він не візьме назад позов, то Віталь потрапить, мабуть, не до тюрми, а до виправного закладу.

— Я розмовляв з опікуном, — вів далі поліцай, — він висловив певні побоювання. Особова справа Віталю небездоганна. Та обставина, що його довелось забрати від рідної матері, та й вітчима, не на користь хлопцеві. Опікун вважає, що подавати в суд не треба.

Батько, який уже полічив гроші, промовив:

— Ну, якщо він розкаюється...

Поліцай зауважив, що Віталь напевне розкаюється у своєму вчинку. Віталь сказав:

— Я жалкую, що підробив твій почерк. Але я не крав цих грошей — це ж, власне кажучи, мої гроші, але мені шкода, що я їх брав потайки.

— Я не візьму позова назад, — скрикнув батько обурено.

Але мати перебила його:

— Ти візьмеш позов назад.

Віталь звернувся до поліцая:

— Краще вже я піду в тюрму...

Мати розкричалася:

— Ні, не пущу я тебе до тюрми. Це неправда, що тебе мусили забрати від твого батька Йозу, бо ти з ним не уживався. Це — неправда. Але листа такого справді написали. А тепер він у документах. Боже мій, Анні і я росли сиротами. З тобою не повинно бути такого!..

Але батько, низенький, худорлявий, очі й руки — тільки щоб порпатися у годинниках, тупнув ногою і крикнув:

— Ти хочеш, щоб серед нас був злодій? Хіба не ти говорила вже не раз, що краще було б... Та й взагалі Віталь уже не раз погрожував мені, але тепер мені все ясно, так, тепер мені все ясно...

І дивився на матір.

Поліцай не став чекати, поки батько пересердиться. Він козирнув і ввічливо промовив:

— Ваші сімейні справи мене не стосуються.

Коли він вийшов, я наблизився до Віталя і шепнув йому, що нам краще забратися геть. Він погодився, і ми пішли до його кімнати в мансарді. А внизу суперечка між батьками тривала. Я й потім не раз слухав подібні суперечки. Завжди одне й те саме. Батько говорив:

— Ти одружилася зі мною заради грошей.

А мати на це відповідала:

— Ти мене взяв, бо знав, яка я невибаглива.

Так батьки пред'являли одне одному ясний і чіткий рахунок, але далі цього справа не йшла.

У своїй мансарді Віталь сів на край ліжка, а я — на підвіконня. Віталь глухо промовив:

— Піду звідси.

А я всупереч своїм почуттям підтримав його:

— Це правильно, але куди ж ти підеш?

Віталь якийсь час роздумував. А тоді почав пакувати маленький чемодан:

— Поїду до Австралії, — сказав він, — але щоб ти нікому про це не казав. Через місяць скажеш своїй мамі, що я поїхав до Австралії.

— Та ж в тебе грошей немає, — зауважив я.

— Треба обійтись без грошей, — відповів він рішуче.

А я в цей момент уже думав про те, щоб і собі взяти участь у цій пригоді. Якийсь час я побув з Віталем. Розмовляли ми мало. Час від часу Віталь робив зауваження, з яких виникало, що мою матір він завжди шанував, а батька — зневажав.

Коли посутеніло і на вулицях спалахнули ліхтарі — то була шоста година — я спустився вниз у квартиру. Батько був у майстерні. Мати сиділа мовчазна й задумана. Я помітив, що вона наплакалася. Ми помовчали, і я пішов до батька. Він похмуро привітався, а я, вдаючи співчуття, звернувся до нього:

— Правда ж, тату, те, ще зробив Віталь, нахабство?

Батько погасив свою робочу лампу й обернувся до мене. Було вже поночі, але батько заощаджував електрику, казав, що розмовляти можна й потемки. У крамниці теж було темно, тільки вітрини світилися. Але як хтось відчиняв двері крамниці, то під стелею само собою спалахувало світло. Таким був мій батько; а тепер він почав читати мені лекцію про право й правопорушення, про крадіж, про те, що значить

дати, а що — брати. Батько вважав себе віруючим і був переконаний у тому, що він має щодо Віталя найкращі наміри, що він йому все пробачить. Але перед тим Віталь має прийняти кару, повинен щиро покаятись. Говорив батько й про бідних та багатих, про те, що то божа воля, що є бідні й багаті, і не людям змінювати такий порядок. Великий годинник показував уже двадцять п'ять на сьому, а о пів на сьому зачинялися крамниці. Я попросив у батька дозволу подивитися кілька годинників-браслетів, бо мій клас, мовляв, вирішив подарувати нашому вчителю годинник на день народження. Батько знову ввімкнув лампу і сказав:

— Ти знаєш, як відчиняти шухляди.

Я вже вибрав десять годинників, коли пробило пів на сьому. Я чув, як батько вимкнув лампу, він був людина пунктуальна. Я швиденько відчинив касу, навмання вхопив кілька купюр, запхнув їх у кишеню. Підійшов батько.

— Можеш ці годинники завтра взяти до школи,— сказав він,— а тепер покладемо їх краще в сейф, ти мені тільки нагадай про них завтра.

Я вийшов і прожогом кинувся сходами вгору до мансарди. Віталя вже не було.

5

Чотири години пополудні. Сонце заходить. У камері сутеніє. Кілька хвилин тому двері розчинилися, увійшов Раппольд. Оглянувши камеру, він сказав:

— А тут досить затишно, чи не так? Вам ще принесуть радіоприймач.

Я починаю розмову про свій несесер. Хоч Раппольд сам уже подумав про це і приніс його, він мене не перебиває.

— Можете голитись хоч п'ять разів на день,— каже він,— а наглядати при цьому за вами ніхто не буде.

Кажучи це, він усміхається. Забирає списані аркуші паперу:

— Я скажу, щоб вашу історію передрукували на машинці. Ви дістанете копію, а рукопис залишиться при «справі».

— А чому ви називаєте це «історією», адже йдеться про мою біографію?

Він киває на знак згоди.

— Я вже обізнаний з кількома вашими біографіями. Був сьогодні у вашій конторі. Ви людина різностороння, але ще й хитра. Ваші плани не так-то легко розгадати.

— А ви знайшли примірник моєї пам'ятної записки? Знайшли копію мого супровідного листа до Мітульського?

— Мої співробітники побували й на Буренвег, 4-а. Зрозуміла річ, вони й там нічого не знайшли.

— Але ви не хочете відступитись?

Раппольд мовчки дивиться на мене, я теж мовчу. Раптом він каже:

— Мене-текел-фарес. Це й вас стосується.

Усміхаючись, я киваю головою:

— Історії «Менетекел» — це ж мої історії.

Розмова наша ні до чого не веде. Раппольд озирається й каже мимохідь, не дивлячись на мене:

— Давайте ближче до справи. Я допитав вашого співробітника Юліуса. Він нічого не знає. Він тільки знає, що була пам'ятна записка, яку подано до Федеральної ради. До речі, він твердить, що ви не вивуваті.

— Юліус перебільшує. Я ані винуватий, ані невинуватий.

— Юліус, мабуть, єдина людина, що вас не зречеться.

— Не зречеться? Боюся, що...

— Так, так,— Раппольд кивнув.— Він розгнівався: «Заарештуйте, каже, мене, якщо таке діло». А зрештою він тої думки, що є певні військові справи, які не треба розголошувати.

— Чи не тому він нічого не знав про пам'ятну записку, яку, як твердять, надіслано на адресу Мітульського?

Раппольд знизує плечима й відказує:

— Я звернув його увагу на те, що його шеф сидить під арештом не безпідставно. А він справив на мене непогане враження. Відповідав на мої запитання чітко, коректно. Лише коли я заговорив про пам'ятну записку Мітульському, він спочатку мовчав, а тоді сказав: «Я не маю права щось говорити про це. Зрозумійте мене — я не знаю, про що йде мова...» А зрештою, пане Вінд, у мене, як уже сказано, склалася добра думка про вашого Юліуса...

Раппольд сів на нари. Теж відступ від тюремних правил: нари на день не підіймали, і я міг лягати на них, коли тільки заманеться.

— Хто такий Юліус? — питає Раппольд.

Треба подумати.

— Юліус,— починаю я,— прийшов до мене в числі інших п'ятдесяти кандидатів, коли я шукав експерта. Це було незабаром після заснування Оборонного товариства. Після першої ж розмови на загальній темі я вирішив взяти його. Але про це йому не сказав. Тільки: «Я ще не можу остаточно вирішити». А тоді ще й образив його: «Як подивлюсь оце на вас, який ви, то мушу сказати — не розумію, як це вас допустили в офіцерську школу». Юліус зблід, губи його тремтіли. «Ну, а як ви ставитеся до жінок?» — запитав я, а він тихо відповів, що одружений. Тоді я почаствував його сигарою, і він узяв її, хоч і не курив. Я ще запитав, хто він за фахом, хоч із його заяви знав, що він історик... І тут він наче ожив. Почав розповідати. «Бачите, у своїй дисертації я гаряче обстоював роль і значення знаменитих генералів, таких, як, наприклад, фон Варнері, барон фон Безенваль, Цурлаубен, Жоміні, Дюфур, Вілле, я хотів і Клаузевіца взяти під захист, навіть Кейтеля й Кессельрінга. Насамперед я дбав про те, щоб не дати їх спалюжити. Адже тепер знову заговорили про те, що генералам бракує моралі, людяності, гуманності. Генерали, мовляв, егоїстичні, честолюбні, винищення народів вони перетворили на своєрідне мистецтво, а поля бою — на арену... тож я думаю, в мене є всі дані, щоб зайняти той пост, на який ви, пане майор, підшукуєте кандидата...»

Я запитав, чому він називає мене майором, я ж тільки Гаррі Вінд, в найгіршому разі доктор Гаррі Вінд, але ж не майор! Але Юліус був наче глухий і називав мене й далі майором, аж поки я не перейшов з ним на «ти», відтоді він згадував мій військовий чин тільки в розмовах з третіми особами...

— До речі, — перебиває мене Раппольд, — на час слідства вас усу-

нули від командування. Штабні документи вже забрано. Але, прошу, розповідайте далі...

— Я попросив Юліуса прийти ще раз. Щоб розповісти про своє життя. Він був студентом і ще й працював. Так він казав про себе, але ніхто б йому не повірив, бо його мати — а він був єдиним сином — отримувала нормальну державну пенсію, мала будинок і жила в достатку, а вся його праця полягала в тому, що він під час канікул трохи підробляв на пошті. Він і в Римі побував, прожив щось із півроку, а тоді мусив піти в армію, потім потрапив до унтер-офіцерської школи, потім до офіцерської. «В офіцерській школі, — розказував він, — я завжди був заводіякою і через те начальство мене зненавиділо. Але я не звертав на це уваги і, закінчивши школу, добровільно пішов працювати командиром відділення в унтер-офіцерську школу. Там я теж здобув собі погану славу, а тому мусив вислужити чин лейтенанта в одній із шкіл для новобранців у Цюріху. І тут я вперше почув про вас, пане майор. Ви тоді ще були капітаном, і я пригадую, навколо вас снувалися легенди, хоча можна допустити, що у вас і тоді були вороги. А я собі сказав, що і я буду таким, як ви, а ще сказав собі, що треба просто наполегливо прагнути того, чого досягли ви, пане майор...»

— Бачите, пане Раппольд, я мусив мати біля себе людину, яка, ставши на рейки, вже не зійде з них ні за яких обставин. Я знав, що самого тільки честолюбства для цього замало. Треба було знайти людину, яка б мої інтереси зробила своїми, яка б, обстоюючи мою справу, обстоювала б тим самим свою. Ось чому не так легко було знайти. І тому я кілька разів викликав до себе Юліуса. Мені треба було знати, де у молодика вразливе місце, треба було знати його історію. Я попросив, щоб він розказав про його одруження з подругою юнацьких років, яка була, як і він, із заможних. Мені треба було знати, як він ставиться до оточення. Він мусив розкрити переді мною свої таємниці. Я міг би полегшити собі роботу, міг би доручити такій людині, як ви, пане Раппольд, розвідати все про походження і життя Юліуса. Але я противник подібних методів, до того ж ішлося про те, щоб Юліус прийшов до мене свідомо, щоб я міг зазирнути йому в душу. Тому я раз у раз повертався до сімейної теми. Почувши, як він із захватом розказує про свою жінку, я ніби між іншим зауважив: «То ви й справді вдоволені? І вам не кортить часом...» — «Ні, — відповів він серйозно, — ні, пане майор, ніяких бабських історій... Та й навіщо, пане майор, я людина врівноважена. Щоправда, зрідка бувають ночі, коли мені конче треба кудись піти, знаєте, щось подібне до клаустрофобії; ми живемо у будинку мого батька, це — великий будинок, але час від часу випадають такі ночі, що він стає тісним та гнітючим. Тоді я сиджу в батьковім кабінеті, стіни там заставлені полицями з книжками, книжками з воєнної історії, я сиджу на його стільці, коло його столу, а письмове приладдя на столі — батьківське, і лампа на столі — батьківська, та річ не в тім — я сиджу, відхилившись назад, утупивши очі в стелю, і раптом у мене з'являється відчуття, ніби нагорі хтось ходить, і той, що ходить, дуже важкий, стеля його ледве витримує, ось вона починає провалюватись... Бачите, пане майор, я, звичайно, розумію, що стеля не завалиться, схоплююсь, намагаюсь опанувати себе, але це мені погано вдається, і я виходжу з будинку, сідаю в машину і їду до міста, заходжу в бар, замовляю віскі, переходжу від бару до бару, скрізь п'ю віскі, та ось настає північ, бари зачиняються, кожен дру-

гий ліхтар на вулиці гасне, стає темніше і тихше, тоді я їду за місто до озера, а звідти — на стару площу Тонхалле-Бельвю, сідаю на низенький мур, що оточує площу, дивлюся, як прогулюються повії, спостерігаю, як повільно під'їжджають машини, спиняються, як відчиняються дверцята, я чую шепіт, але я не можу зважитись на таке, ні, не можу...»

Раптом Юліус змінив тему розмови. Він уп'явся в мене поглядом і сказав:

«Ви повинні дати мені змогу виявити себе, пане майор! Я ж склав усі іспити. І характеристика на мене була в повному порядку. Але коли я був у лікаря, він сказав, що з ключицею щось там негаразд, військове страхування не може піти на такий ризик. Маєш тобі — якась ключиця! Лікар сказав, що я не зможу стрибнути з триметрової висоти, а я відповів йому, що я лейтенант і стрибав ще й не з такої висоти. Лікар почав нервувати. Сказав, що не хоче очорнити свого колегу, але той лікар, що прогавив мою ключицю, припустився великої помилки. «Знаєте що,— сказав мені лікар,— я порушу питання про звільнення вас з армії. Це — найкращий вихід і для вас і для нас». Повірте мені, пане майор, я остовпів. Більш того: я запідозрив тут якісь махінації. Що це значить: найкращий вихід для вас і для нас? Для нас? Я сказав, що про це й мови не може бути і зажадав медичної експертизи на найвищому рівні. У цьому вони не могли мені відмовити. Та вони й не відмовили. Від мене зажадали, щоб я вдруге з'явився на огляд до університетської клініки. Я пішов, але сказав собі, що боротимусь за правду до кінця. Професорові, який оглядав мене, оточений студентами, я пояснив, про що тут ідеться, а саме — про інтригу, що її плетуть проти моєї сім'ї, проти репутації мого покійного батька. Я прямо заявив: вони не хочуть, щоб я був в армії. І тільки через це вони вигадали, що ключиця у мене з якимсь дефектом. Професор ретельно оглянув мене й сказав, що ключиця не може стати на заваді моїй військовій кар'єрі... якщо йдеться тільки про ключицю... Але письмовий висновок звучав інакше. У ньому професор заявляв, що я, безперечно, в дитинстві зламав ключицю, а під час зростання кістки утворилося замало певної субстанції... Оскільки ж я прагну продовжувати свою військову кар'єру, як офіцер міліції, то професор рекомендує зобов'язати мене додатково застрахуватись приватно. Про службу в кадрових військах не було й згадки. Мене поставили перед вибором: або звільнитись з армії за непридатністю або лишитись офіцером міліції, приватно застрахувавшись додатково».

Юліус замовк. Він, мабуть, подумав, що я все зрозумів. Але я мовчав. Тоді він повів далі:

«Пане майор, мені було п'ятнадцять, коли в Нюрнберзі засудили воєнних злочинців. Мені було п'ятнадцять, коли батько сидів біля радіоприймача й стежив за ходом Нюрнберзького процесу. Але смерть батька — то не було визнання ним своєї провини. Батько мій помер від сорому, а хто ще, пане майор, пішов за його прикладом? Адже він помер через те, що соромився, життя стало для нього нестерпним. Але ж я не завинив ні в чому. Мені вже остогидли оті переслідування. Мені відомо, що колишні друзі батька сьогодні займають високі пости, але ніхто з них не хоче реабілітувати хоч його пам'ять. Командир корпусу Штурценеггер, наприклад, був полковником тоді, коли й батько мав такий самий чин, і вони приятелювали, були одностайні у своїх поглядах. Але тільки батькові не забракло мужності висловлювати свої

погляди. Мій батько був видатний офіцер генерального штабу. Але офіцер не французької школи. Він був слухачем Академії ім. принца Александра. Він особисто знав Людендорфа. Під час першої світової війни він працював у німецькому генеральному штабі і був значною мірою причетний до успіху битв на Ізонцо та під Карфрейтом. А коли у двадцятих роках він приїхав до Швейцарії і став швейцарським громадянином, то добре знав, що таке армія. Не через дурість він намагався домовитися з німецьким посланником. Він-бо знав, що наша армія не може змагатися з німецькою, навіть на боці Франції. Бо французи не мали волі до боротьби, вони не були здатні воювати посправжньому. А що мій батько мав значний авторитет, видно з того, що Федеральна рада саме його, а не когось іншого, послалала до Берліна. А повернувшись з третього відрядження до Берліна, він написав застережний меморандум до Федеральної ради і передусім до генерала. Його не вислухали. Тоді він опублікував свій секретний звіт... Його судили й звільнили з армії. І коли війна кінчилася, а в Нюрнберзі почався великий процес, батька не можна було відтягти від радіоприймача. Він перестав їсти, обличчя його посіріло, і за якусь ніч він посивів. А довідавшись про вирок у Нюрнберзі, пішов на другий поверх до своєї спальні. Вона була саме над його кабінетом. Ми з матір'ю стояли в дверях вітальні, дивилися йому вслід, а він повільно піднімався східцями, ледь тягнучи ноги. Мама втупилася в ті східці і раптом розридалася. Мені стало моторошно, я вчепився у матір і спитав: «Що ти там бачиш?» Вона нічого не відповіла. І враз я почув постріл. Хотів побігти нагору, але мати не пустила, сказала: «Куди ти? Нічого ж не сталося. Ні, нічого не сталося...»

До батька мене так і не пустили. Прийшов наш лікар, трохи пізніше — поліція, а потім походилося чимало людей. За годину під'їхав катафалк, якісь двоє внесли у квартиру труну, а через десять хвилин винесли її геть...

— Так, пане майор, це справа не така проста: по-перше, я — син свого батька, якого любив, а по-друге, батько знав тільки армію і не розбирався в політиці. Але на це не зважають. У вищих колах ім'я мого батька зробили символом поразки. А тоді: який батько, такий і син. Через це я і прошу вас: дайте мені змогу вислужитись. Я ж бо з вами, пане майор...»

І от, пане Раппольд, у цей момент я взяв його руку в свої долоні і сказав: «Так, ви — зі мною, ви для мене своя людина!»

Юліуса було призначено другим секретарем Оборонного товариства. Потім він став капітаном, а за кілька років стане й майором.

Тим часом настала ніч. Я взяв свій несесер, принесений Раппольдом, і почав голитися. Раппольд, стоячи позад мене, сказав:

— Як це характерно для вас, Вінд!

— А я ще й їсти хочу, — відповів я.

— Ось я зараз піду, і вам одразу щось принесуть. А повечерявши, сядьте за стіл і запишіть і цю історію.

Я, намілюючись, обернувся до Раппольда:

— Я все запишу. Так, як ви того бажаєте, пане Раппольд. Але потім не нарікайте на мене, як будете розчаровані.

Раппольд удає, ніби не розуміє, про що я кажу.

— Серйозно, пане Раппольд, я нічого не приховаю. Історію Юліуса одержите в письмовій формі.

Він іде, і за кілька хвилин мені приносять вечерю.

6

Раппольд переказав мені, щоб до полудня я його не чекав. Він просить, щоб я й далі описував своє життя. Поліцай, що прийшов від нього, сказав, що газети мені принесуть тільки десь ополудні.

Ми мешкали на Обердорфштрассе. На Обердорфштрассе помер мій батько. Приміщення ми наймали. На першому поверсі була батькова крамниця годинників та майстерня. На другому поверсі — квартира. Батько був жителем Кільхберга та Цюріха. Мій дід учителював у Кільхбергу, до нього ставилися з пошаною. Крім того, він іще спекулював земельними ділянками. На це заняття його наштовхнув випадок. Усі його знали, і він знав усіх. І ось до Кільхберга приїхав молодий учитель, котрий мав гроші й шукав, де б йому купити трохи землі. Дід прийшов йому на допомогу, йому пощастило знайти для молодшого колеги добру ділянку землі. Приходили до нього й інші — з тих, що приїздили до Кільхберга. Він і для них знаходив землю під будівлю. Приходили до нього й селяни, діти яких не хотіли працювати на рідній землі. Ці селяни просили підшукати покупців на їхню землю. Це побічне заняття спочатку давало невеликий прибуток, продавці й покупці мало не нав'язували дідові комісійні гроші. Але з часом дідові сподобалося регулярно мати «свіжу копійку». Його син, що вже років чотири працював годинникарем, якимось заговорив про власне «діло». І дід по-справжньому взявся за ті ділянки. Моему батькові було тридцять чотири роки, коли він зміг перейняти «діло» старого годинникаря на Обердорфштрассе у Цюріху. Дід дав йому позику, але не безпроцентну і не як аванс на очікувану спадщину. Дід казав, що подарунки псують людину. Та батькові й так жилося непогано. Крамниця-майстерня на Обердорфштрассе мала свою постійну клієнтуру. А жителі Кільхберга несли свої годинники до діда, де мій батько їх щоразу забирав. У домі мого діда батько розмістив також маленьку філію своєї крамниці. А як вибір годинників виявлявся для кільхберзького покупця недостатнім, батько ввечері привозив до Кільхберга нову партію товару. Постійну клієнтуру в Кільхбергу ми мали аж до смерті діда. Він помер від якоїсь хвороби крові, тихо й безболісно. Тіло його я бачив. Дід хоч і лежав сумирно, проте нагнав на мене страх. Такий він став чужий. Його труну поставили в навчальній кімнаті. Приходили люди, прощались. Я стояв у кутку навчальної кімнати і придивлявся до тих, що приходили: вони поводитися так, ніби давно знали, що це має скінчитися саме так, а не інакше. А моя бабуся, короткозора, вже майже сліпа, щодня приходила й обсипала тіло свого чоловіка свіжозрізаними квітами. Квіти в'янули. Був липень. І коли ми розчиняли вранці вікна, бджоли гули над білим обличчям мертвого. Вже о десятій треба було спускати жалюзі. Батько приніс звідкись вентилятора — ми вмикали його об одинадцятій годині.

Мене виховували побожним. Будучи першокласником, я мусив одвідувати ще й недільну школу. У недільну школу я ніколи не приносив хрущів і ніколи не читав там під час проповіді книжечки Рольфа Торрінга. І до самої дідової смерті ми майже щонеділі їздили після обіду

до Кільхберга. Ми сиділи у великому саду, де було повно квітів. Перед вечерею йшли до навчальної кімнати. Там стояла фісгармонія. Ми завжди співали там хорал, аж поки не подавали вечерю. Потім дід помер. Його поховали на цвинтарі у Кільхбергу, і батькові відтоді не треба вже було сплачувати процентів. А бабуся з кожним місяцем все більше втрачала зір. Кінець кінцем вона осліпла. Мабуть, то був наслідок якоїсь прихованої хвороби, бо як тільки вона осліпла, то й злягла зовсім. Батько мій влаштував її до лікарні, де вона через три місяці й померла. Її тіла я не бачив. Та й ніхто не бачив. Батько потім казав, що вона під кінець була вже самий скелет, просякнутий отрутою. Її поховали в Кільхбергу, поруч із чоловіком, а через кілька років після того я дізнався, що в труні був тільки попіл та мішок з піском. Не знаю, чи знав про це батько. Він продав дім у Кільхбергу — були потрібні гроші. Годинникар з нього був добрий, але купець — кепський. Вибір годинників у нього рік у рік зменшувався — він казав, що не може вкладати десятки тисяч франків у годинники — і поступово він втратив усіх своїх клієнтів. Звертаючись до нечисленних покупців, батько щоразу говорив: «Купуйте, прошу вас, те, що в мене є, не вимагайте того, чого немає». Після смерті мого діда батько купив мотоцикл — колись у нього вже був один. Купив ще намет і два спальних мішки, а наступного літа — це було після випадку з Віталем — ми поїхали до Бюнднерланда, до тітки Анні та дядька Йозу. Виїхали ми наприкінці тижня. Коли виїжджали з Цюріха, я не розумів, навіщо нам отой намет. Поїздка мене розчарувала. Батько їхав із швидкістю не більш як сорок кілометрів на годину. А мені було прикро, що нас переганяли всі машини. Не знав я й того, що батько не попередив Віталевих батьків, що ми приїдемо. Отже, ми їх захопили зненацька — вони саме вечеряли: картопля в лущинні, молоко, хліб. Батько був, я забув сказати, чоловічок непоказний, але балакучий. Балакав швиденько й багато, аби тільки було з ким, але зустрічався він з людьми хіба тільки в крамниці і в церковному хорі. І ось тепер, сидячи з Віталевими батьками в кухні з кам'яною долівкою, він зараз же почав про Віталю. Він іще раніше знав це приміщення, куди треба було йти через двір з купами гною — він із моєю матір'ю побували тут, коли ще тільки були заручені. Тож батько не постукав у двері, а пробрався тихенько темним коридором, підійшов навшпиньки до дверей кухні і захихикав (це теж була у нього така звичка — хихикати): «Де ж ви його сховали, того Віталю?» Бо після втечі Віталю батько увесь час твердив, що хлопець або загинув або перебуває в цього ведмедя Йозу — так батько називав свояка. Я стояв позад батька, хотів навіть відтягти його від дверей, бо побоювався, щоб чого не скоїлось, але я помилявся. Віталеві батьки встали, привіталися з нами по-дружньому, здавалося, вони зраділи, що ми до них приїхали. Тітка Анні зараз же поставила на стіл дві чашки і дві тарілки. Віталю не було. Дядько Йозу тільки знизав плечима й сказав, що Віталю, мовляв, людина доросла і сам дасть собі раду. «Нічого йому не станеться», сказала й тітка Анні. А ведмідь Йозу сказав батькові: «Якщо він обдурив такого шахрая, як ти, то він увесь світ обдурить». Батько захихикав і відповів: «Оце б мені мати таку веселу вдачу, як у тебе!» Відтоді про Віталю більше не згадували. О дев'ятій батько заговорив про те, що ми з ним ночуватимемо в наметі. Та дядько Йозу поставив на стіл кварту сидру, батько випив, а коли схотів підвестися, то заточився. «Віталі», як я їх зав-

жди називав, сміялись. А ми з батьком лягли у Віталеве ліжко. Я довго не міг заснути. У неділю вранці ми поїхали назад до Цюріха.

Через кілька років після того батько сам поїхав мотоциклом у гори поблизу Цюріха. Він хотів побувати у Фішенталі, а звідти проїхати на Бахтель. Він пояснив, що хоче побачити, нарешті, місцевість, звідки походила моя мати. Він поїхав десь близько десятої, після служби божой, а о четвертій до нас прийшов поліцай і повідомив, що батько врізався в закритий шлагбаум поблизу Рюті і тепер лежить в лікарні у Ветціконі. Ми вислухали це повідомлення так, ніби на нього чекали. Мати замовила таксі. Вона ще ніколи не їздила в таксі. Повісивши телефонну трубку, вона пильно подивилась на мене й сказала:

— Боже ж мій, що я наробила? Що він скаже? Таксі!!!

Батько відбувся струсом мозку. Він стогнав і вимагав уколів. Медсестра лагідно умовляла його, але він ніяк не заспокоювався, вимагав, щоб покликали лікаря. Коли лікар прийшов, він розмовляв з ним аж ніяк не ввічливо.

— Я вже знаю, що мені потрібно, — казав він.

Повернулися ми поїздом.

— Он там, — розказувала мати, — там лежить Менхальторф. Там померли твої дід і баба. Нам з Анні було тоді вісім і шість років. Нас, дітей, забрали до себе селяни. Коли Анні минуло вісімнадцять, вона якось сказала: «А в мене буде дитина». Ми саме вечеряли. Хазяїн удав, ніби нічого й не чув. Але хазяйка все допитувалась, хто ж батько. Анні сказала, що батько дитини Зербан. Він приїхав з Румунії і кілька місяців перебував у нашій місцевості.

Зербан, розказувала Анні, приходив до неї щовечора, як усі полягають спати. Вони ходили на прогулянку. Він обіцяв узяти її з собою до Румунії. Тільки згодом. Бо ж тепер він у Парижі. Він мусить ждати, аж поки в Румунії до влади прийдуть комуністи. Раніше йому повернутися не можна. Зербан — комуніст...

Ось тепер хазяїн добре почув, що було сказано. «Цей комуніст — шибеник, — раптом розкричався він, — хай би він не побачив світу!» Анні не обурилась. Вона була висока, сильна, білозуба. До неї залицялися парубки з усієї округи. «Я приведу дитину на світ, — відповіла вона, — і назву її Віталем». — «У свинарнику родитимеш її», — сказав хазяїн.

Втрутилася хазяйка. «Хіба ж ми погано тебе виховували? Хіба не були для тебе справжніми батьками? А тепер такий сором! Така ганьба! І з ким? З комуністом! З Румунії! А тепер, кажеш, він у Парижі. Треба ж такого — у Парижі! Ні, Анні, завтра ж підемо до лікаря».

Хазяїн і хазяйка мало не до ночі умовляли Анні. Але за сім місяців вона народила свого Віталя. Не в свинарнику і не на сні. І в нас також був опікун. Ось як тепер у Віталя. Опікун послав Анні до Цюріха, у клініку, що приймала отаких непутящих дівчат. Опікун сказав Анні, щоб вона після пологів попрацювала там якийсь час хатньою робітницею, а дитину віддала у будинок для сиріт. Але Анні нікого не слухала. Однієї ночі вона забрала хлопчика і втекла. Її шукали, та не знайшли. Та, мабуть, шукали не дуже. Анні хотіла до Парижа. Але в неї не було ані паспорта, ані якихось інших документів, тож за кордон її не пустили. Про Зербана нічого не було чути. А коли Віталеві минуло п'ять років, Анні і Йозу побралися, і Віталь дістав батька. Йозу був бригадиром робітників у господарстві санаторію. Анні працювала нянечкою. Йозу всім казав, що Віталь його дитина.

А я дивувалася з рішучості Анні, але й боялася її. Як вона наважилася на таке! Я нікуди не поїхала, стала кельнеркою. Тоді ще говорили «кельнерка», і в тому не було нічого образливого. Хтось порадив мені піти працювати сезонно, мовляв, так я більше зароблю. Отож я шукала роботи в готелях для туристів-відпускників. Влаштувалася у великому готелі в Понтрезіна. А влітку працювала в Амдені, подавала постояльцям сніданок, обід і вечерю. А коли я уже третє літо працювала в тому ж самому готелі в Амдені, один завсідник, на прізвище Вінд, посватався до мене. Чоловік він був ніби порядний, мав серйозні наміри. Від мене зажадав одного: щоб я залишила сезонну роботу й працювала у Цюріху, щоб можна було частіше зустрічатися. Він сказав, що обідає в місті і влаштує мене у тому ж ресторані, де харчується. Я погодилася, і як сезон у Амдені закінчився, я поїхала до Цюріха. Мій наречений — адже він тепер був наречений — знайшов для мене роботу в ресторані безалкогольних напоїв. Він приходив щодня і сідав до якогось столу з тих, які я обслуговувала. Грошей він не розтринькував, я це зразу помітила, «на чай» мені не давав. Якось у неділю пізньої осені ми поїхали до Кільхберга. По дорозі все вирішили: заручини будуть на різдво, а весілля — на великдень. Його батьки поцікавилися моєю біографією. Їх ще цікавило, чи є в мене заощадження. Але твій батько заборонив мені все їм розповідати. Про Анні та Віталя, наприклад... На початку грудня твій батько привів мене до крамниці й підібрав нам обом обручки.

7

Раппольд приходив раніше, ніж обіцяв. Приносить газети і начисто переписану мою вчорашню історію — вийшло десять сторінок.

— Прочитайте, — каже він, — і підпишіть кожен сторінку окремо. Поставте дату.

— Я підпишу, — відповідаю я, — але читати більше не буду.

— Як хочете. Я б на вашому місці прочитав. Можливо, ви схочете там чи тут щось поправити, — каже Раппольд дружнім тоном. А коли я пояснюю, що може й таке трапитись, — сьогодні я своє минуле бачу в іншому світлі, ніж учора, і тоді я змушений буду зректись своєї історії, — він тільки похитує головою й говорить:

— Та у вас же пам'ять яка!

Ніби то справа пам'яті, коли хтось заднім числом пише історію свого минулого!

Раппольд просить до того ще й дотримуватись хронології. А коли я відповідаю, що минуле не визнає хронології, він знову похитує головою:

— Це — тактика! — каже він, але видно, що певною мірою він згоден зі мною.

— Ви вимагаєте хронології, пане Раппольд, але звідки я знаю, коли це почалося? Припустімо, я державний злочинець. Так от: з якого дня, з якої години я ним став?

Він не знає, що відповісти.

— Яка ж тут хронологія? Це ж історії!

— Так, — каже він, — але історії, якими ви мене частуєте, колись

усе-такі сталися. Кожна з ваших історій почалася певного дня і закінчилася якогось певного числа.

Ми ніяк не порозуміємося.

Я підписую оті десять сторінок, і Раппольд забирає їх. Мені впадає в око, що він складає їх дуже ретельно.

— А тепер до справи,— каже він.— Я ще маю до вас запитання. Що сталось з грішми, які ви вкрали для Віталя?

— Батько виявив пропажу вранці наступного дня. Він тут-таки знову викликав поліцію. Прийшли двоє. Хотіли й мене допитати, та мати не дала.— «Не вплутуйте краще мого синочка в такі історії»,— сказала вона. На думку матері, не так уже й важливо було те, як саме Віталь дістався до тієї каси, найголовніше те, що він вкрав. Тут поліцаї відмовилися вести слідство далі. Вони тільки попросили, щоб мати описала їм костюм Віталя. «У чому він був, коли ви його бачили востаннє?» Мати замислилася. «На ньому був чорний джемпер. Ні, чорний він залишив тут. Значить, то був червоний...» — «Штани?» — «Звісно ж, були й штани» — «Колір штанів? А куртка?» — «Колір штанів? Може, коричневий, або й сірий, а може й чорний, хіба я знаю?!» — «Коричневий?» Мати похитала головою. «Коричневий? Хіба я сказала: коричневий? Я думаю, він узяв із собою сірі».

Обом поліцаям довелося попотіти, поки вони ці свідчення зібрали до купи. Звернулися вони й до батька. Але той мовчав. Тільки раз і озвався: «Як на мою думку, то не треба вам його шукати».

По обіді я виклав гроші. Їх було небагато: сорок франків. Не кажучи й слова, мати підвелася, пішла в мою кімнату і повернулася із копилкою. Вона її відкрила, висипала гроші на стіл. Полічила та й каже: «Востаннє, коли я лічила твої гроші, було в тебе щось із п'ятдесят франків, точніше — сорок дев'ять франків і тридцять п'ять сантиметрів. А тепер тут тільки дев'ять франків і тридцять п'ять сантиметрів...»

Решта сорок франків визирали з кишені її фартуха. Але я промовчав.

Було оголошено розшук Віталя. За три дні після його втечі радіостанція «Беромюнстер» передала перед останніми новинами повідомлення про його втечу. Звісна річ, Віталь до Австралії не дістався. Насамперед він пробрався до кордону при К'яссо. Водії грузовиків підвозили його, так він і добрався до кордону. Пішов до митниці. У нього запитали паспорт, і він сказав правду — немає в нього паспорта. Тоді митники запитали його, куди він іде? Він і на це сказав правду: до Австралії. Вони почали його розпитувати: звідки він, скільки в нього грошей, а Віталь, відповідаючи, казав правду і дуже сподобався отим митникам... Кінець кінцем вони йому сказали, що тут він без паспорта не проїде, але хай іде в гори і спускається крізь зарослі вовчих ягід у напрямку до Комо. А там треба тільки перелізти дротяну огорожу, щоб опинитися в Італії, не десь там ще, а в Італії. Віталь так і зробив.

Через два роки він повернувся до Швейцарії. Через отих фашистів (так він сказав, коли його арештували), бо фашисти вимагали, щоб він вступив до армії. Ну, він і втік.

Віталь приїхав до Цюриха, і тут його на кілька тижнів посадили. Ішлося про крадіжку, про першу, а потім і про другу, яку вчинив я. Батько без відома моєї матері знову подав до суду — не тому, що не терпів того Віталя, а тому, що йому здавалося, ніби матір підтримує

Віталю. Бо ж Віталь кожного місяця присилав матері довгі листи. Віталь любив мою матір.

Отже, Віталь повернувся. На суді він заявив, що обидві крадіжки — його робота, але не сказав, що розкаюється. Тоді його відправили на обслідування до психіатричної лікарні. Через шість місяців його справу знову слухали в суді — психіатри прийшли до висновку, що Віталь — людина егоцентрична, з гіпертрофованим самолюбством, та чого вони тільки не наговорили про нього! Віталю засудили на місяць тюрми. Опікун подав йому рахунок на три тисячі франків, тобто на суму, витрачену на нього опікунами до цього часу. Відтепер йому треба було працювати, заробляти гроші і щомісяця сплачувати борг до опікунської каси. Так сказав йому опікун. Віталь знайшов роботу: став фурманом в одному маєтку. Та коли прийшов по гроші, то дістав тільки тридцять франків і чек на сімдесят. Господар сказав йому, що саме стільки треба сплачувати в опікунську касу. Віталь кинув роботу та й подався геть. Опікун почав розшукувати його, знайшов у якогось м'ясника, де він влаштувався посильним, і от, коли Віталь прийшов по гроші, то й тут дістав тридцять франків і чек на сімдесят. Він і звідти чкурнув. Але опікун знову його знайшов і знову Віталь дістав тридцять франків і чек. В цей час опікуна призначили начальником тюрми, і він дав хлопцеві спокій аж до повноліття. А тоді Віталю викликав до себе новий опікун і сказав йому: «Тепер з тебе опіку знімають, але спершу маєш підписати боргове зобов'язання». Віталь підписав, опіку з нього зняли, і він став робітником-будівельником. А взимку працював ночами на залізниці — чистив ізолятори. Коли опівночі вимикали електричний струм, Віталь ліз на стовпи, — а мороз був сім, десять, а часом і п'ятнадцять градусів, — тримаючи в одній руці карбідну лампу, а в другій — горщик із очисним матеріалом. Сідав на поперечини, як на коня, і зчищав з ізоляторів залізний і сталевий пил. Отак Віталь працював від листопада аж до березня, працював щоночі з дванадцятої або першої години аж до третьої або четвертої години ранку, працював у туман, у снігопад, у зимові хуртовини, на морозі. Робота його завжди починалася із запитання: «А струм вимкнено?» А друге запитання завмирало на устах тих людей: «А не зірветься він?» Отак пробивався Віталь шляхами життя. Та якось він зустрів одного молодика й розбалакався з ним. Віталь почав йому про все розказувати, а той, вислухавши його, сказав: «Добре, що я вас зустрів. Ви ж можете писати, повірте мені, я розуміюся на цьому». Віталь пішов спати, а наступного ранку прокинувся письменником. Він сказав собі: «Ось це — мій шанс». Напившись чаю, він пішов до окружного бюро, показав документи і сказав: «Хочу, щоб ви внесли зміни в мої документи і до вашої картотеки: я тепер письменник». У чиновника не було підстав відмовити Віталеві у його проханні, тож він і написав у документах та в картотеці: письменник. А у військовому квитку Віталь сам у графі «спеціальність» написав своїм негарним почерком: «письменник», та ще й пропустив одне «н», а тоді виправив помилку; коли через кілька років йому треба було подати чиновникові з військового управління свій квиток, то чиновник побачив виправлення в графі «спеціальність», і Віталеві довелося заплатити п'ять франків штрафу. Зате опікуни тепер нічого не могли вдіяти із Віталевим борговим зобов'язанням — він був письменник і не мав прибутків. Але одружившись, Віталь подбав про прибутки. Про це довідалися й опікуни. Вони йому писали, нагадували, а він відповідав одне й те саме: «Я заробляю шістсот фран-

ків на місяць, сама тільки квартира коштує двісті, жінка чекає дитини, а я ж письменник!..» Віталь написав листа до свого колишнього опікуна, який був уже не начальником в'язниці, а урядовим радником, завідувачем юридичного відділу. Віталь пояснив йому своє становище, але радник не відповів. Опікунська рада теж не виявила розуміння його становища — на квартиру до нього прийшов судовий виконавець. Замість шестисот франків Віталь почав одержувати лише чотириста п'ятдесят на місяць, а сто п'ятдесят ішло опікунській раді. Віталь писав листи до юридичної дирекції, що здійснювала нагляд за опікунською радою. Писав він і до опікунської ради, і до урядового радника, що був колись його опікуном, але всі відповідали одне й те саме: «Якби ви завершили свою науку в годинникаря і не мали б судимості, то управління соціального забезпечення взяло б цей борг на себе, а так...» І так воно тяглося цілих три місяці, і Віталь не міг нічого вдіяти.

Отже, пане Раппольд, тут сталося щось таке, про що мій батько дізнався лише згодом, набагато років пізніше: мати дала Віталеві гроші. Як вона довідалася про те, що він у скруті, не знаю. Очевидно, Віталь їй написав. У всякому разі, вона взяла батьківську ощадну книжку, пішла з нею до банку та й зняла гроші, нічого не сказавши батькові. Він довідався про це лише через багато років. Але тоді йому було вже не до книжки, бо місяцями лежав у ліжку хворий. Про гроші він уже й не згадував, а мати, сидячи коло нього, мусила куштувати усі страви та напої, які йому подавала. Батько став недовірливий і боявся, щоб ми його не отруїли. Віталь поніс гроші опікунові. Той забрав їх, виписав квитанцію, похвалив Віталю й сказав: «Бачите, це ж та сума, якої не вистачає у нашій касі, а ця недостача іде ще від мого попередника, який тепер урядовий радник. Я йому не раз уже говорив (ми з ним на «ти»): «Генріх, цієї суми не вистачає». А він відповідав: «Перевір по книгах, я ці гроші витратив ще тоді на Віталю». Ну, я перевірів, і нічого змінити не можна було — хтось та мусив покрити недостачу, або ви, або мій друг Генріх, бо Генріх, на жаль, не схотів подавати на вас заяву до управління соціального забезпечення. Він просто взяв гроші з нашої так званої допоміжної каси, а управління соціального забезпечення потім відмовилося компенсувати ці гроші. Але ж, бачте, ви самі до всього цього спричинилися! І не маєте права нас винуватити!»

Я замовк. Пауза. Раппольд теж мовчить. Він приніс свіжі газети. Як видно, він учора в другій половині дня організував прес-конференцію.

«З огляду на серйозну небезпеку затемнення справи,— читаю я в газеті,— д-ра Гаррі Вінда ув'язнено».

«З огляду на небезпеку затемнення справи,— читаю я далі,— федеральна поліція мусить поставитись до преси стримано». Просять пресу зрозуміти ситуацію. Читаю далі, що на час слідства мене увільнено від обов'язків командира в армії. Читаю, що вже кілька місяців тому федеральну поліцію попереджувано щодо мене. Читаю, що полковник—командир корпусу Штурценеггер від імені Швейцарського оборонного товариства рішуче спростовує відомості, ніби я діяв за дорученням або від імені Товариства. Президія Товариства висловлює свій жаль і зауважує, що тепер не слід дискутувати на цю тему, щоб не вплинути на хід слідства...»

«Д-ру Гаррі Вінду свого часу, при заснуванні Швейцарського оборонного товариства було доручено керівництво секретаріатом і спра-

вами насамперед тому, що він уже мав у своєму розпорядженні добре організоване бюро; крім того, він був досвідченим публіцистом; Товариство ж мало розпочати свою діяльність негайно. Нагадуємо, що прокомуністично настроєні ініціатори роззброєння тоді вже значно зміцнили свої позиції. Отже, Оборонне товариство не мало права зволікати з організацією власного секретаріату. Повторюємо, що Оборонне товариство — цивільна, а не військова інституція. Однак її члени, принаймні її керівництво — кадрові офіцери. Згідно з законом, кадровий офіцер не має права відати справами Товариства. А зрештою, Оборонне товариство не має ніяких підстав нав'язувати слідчим органам свої здогади та припущення. Слідство покаже, якою мірою д-р Гаррі Вінд використав організацію Швейцарського оборонного товариства для своїх зрадницьких інтриг...»

— Залишаю вам газети,— каже Раппольд, підводиться і, вже йдучи до дверей, кидає: — Одне вам повинно бути ясно: так чи інакше, а ваші справи кепські...

8

Я рішуче відмовився визнати, що взяв сорок франків із своєї копилки. Мати всіляко намагалася відвернути мене від моєї, як вона це називала, нав'язливої ідеї.

— Це тобі приснилося,— казала вона,— ти перевтомився, Гаррі. Події останніх днів знервували тебе. Ти ж не схочеш завдати прикросів своїй матері? Ти не смієш брехати, Гаррі, не смієш красти, в цьому немає ніякого геройства. Бачиш, якби ти навіть таке вдіяв...

А я відмагався. Пояснити свою поведінку я не міг. Адже мені тільки-но минуло тринадцять років.

У наступні тижні приходили родичі, знайомі, друзі, приходили у гості, а коли згадували про Віталю, то говорили звичайно про його втечу. Я щоразу втручався — розказував про наше спільне перебування в мансарді, розказував докладно, з подробицями. Розповідав, як пішов до батька у крамницю і взяв гроші з каси. Але ніхто мені не вірив. Мати всміхалася. Батько мовчав.

Так чи інакше, але відтоді за мною почали стежити, про мене часто говорили. Коли мати згадала ще раз про «останні години» Віталю, я й тут відмовився визнати, що вкрав Віталь. Я вкрав, від цього я не відступався. Батько раптом сказав:

— Від мене він цього не успадкував.

Мати злякалась.

— Що ти хочеш цим сказати?

Але батько тільки повторив ці слова, не додавши ніяких пояснень.

— Може, від мене? — спитала мати і підвелась. Батько глянув на неї, потім на мене й відповів:

— Кінець кінцем ти ж сестра Анні!

Одверто кажучи, суперечка батьків мене не цікавила. Та й батьківських натяків я не міг зрозуміти. Я тільки побачив, що мати зблідла й обличчя її наче скам'яніло. А я пішов собі, пішов до шкільного товариша Вольфганга. Так у нас не велося, щоб я після вечері ще

кудись виходив з дому, але цим разом мене ніхто не спинив. Мені потрібна була допомога, порада, то ж я розповів Вольфгангу, що мені не вірять, що то я вкрав. Я розповів про це, щоб мені щось порадили, а не тому, що чекав якихось похвал. Я переказав Вольфгангу оту історію з Віталем. Але мій шкільний товариш все це сприйняв інакше, ніж я сподівався. Він сказав:

— Гаррі, ти збожеволів. Це просто чортзна-що — вони не вважають тебе за злодія! То ти, хлопче, і далі роби те саме. Вони ж у тебе в руках. Це ж здорово!

Я його не зрозумів. Тоді він підійшов зовсім близько до мене і прошепотів мені на вухо, щоб я знову вчинив крадіжку. Я все ще не розумів, що він має на увазі, але що мені знову треба щось украсти, це було мені ясно.

— Тоді буде доказ, правда ж? — мовив я.

Але мій шкільний товариш тільки головою покрутив:

— А ти й не бачиш, що твій Віталь ідіот...

Обірвавши розмову, я побіг додому.

Я змінив тактику. Почав допомагати матері. Ходив по хліб, по м'ясо, по молоко. До мене ставилися приязно, уважно. А сам я, при найменшій нагоді, починав розмову про свою крадіжку. Говорив, що хотів би знову щось украсти.

— То й укради, — казали люди, посміхаючись.

Через кілька днів я вкрав двадцять франків. Показав Вольфгангу. Той розповів мою історію іншим, але йому майже ніхто не повірив. Вольфганг лютився, ліз битися, але я придумав щось краще. Я віддав їм гроші — так би мовити як доказ. Але віддати гроші тільки раз — цього замало, щоб тобі повірили остаточно. Я вичікував. Говорив удома за обідом.

— Оце пан Венцель сказав мені, що його обікрали. Останнім часом крадуть у всіх крамницях.

Батько й голови не підвів од тарілки. А мати сказала:

— Та їж ти.

Я звернувся до батька:

— І ти б перевірів, чи нічого не вкрали.

Він промовчав.

Минув тиждень, нічого не сталося. Я знову вкрав двадцять франків і роздав гроші у класі. Вдома й другу крадіжку наче не помітили, промовчали й про третю, четверту й п'яту. Я пішов до кондитера, накупив ласощів. Ходив до нього ще й ще, поки він не запитав, звідки в мене гроші.

— Украв.

— Хто тобі повірить!

Я пішов до пана Венцеля й купив з десяток ковбас. Той спитав, для кого я купую, я відповів, що для своїх товаришів. Тоді пан Венцель поцікавився, чи то мій батько платить за це, бо знав його як людину ощадливу.

— Я ці гроші вкрав, — відповів я.

Так минали тижні й місяці. Батьки мовчали. А всі «обердорфці» балакали не про мою крадіжку, а тільки про те, що я кажу, ніби я таки вкрав. І всі одверто про це говорили у м'ясника в крамниці або ще десь, бувало, і в моїй присутності.

Я чув, як вони казали:

— Чудний він якийсь, навряд, щоб він справді щось украв, ну, а якщо краде, то це він успадкував не від батька...

А я докладав усіх зусиль, щоб стати іншим, тобто просто хлопцем, що вкрав гроші для Віталя, бо захоплювався Віталем, а, може, й любив його, хлопцем, що, можливо, крав з протесту, а той протест не прийнято. Я став іншим. В очах своїх ровесників я став злодієм, який краде так спритно, що навіть батьки не можуть його застукати, в очах дорослого населення Обердорфа я був насамперед сином своєї матері— жінки непевного походження...

Минув рік. А, може, й два? Я тепер учився в гуманітарній гімназії, мусив з'являтися до ректора, а той люб'язно мені говорив, що йому, мовляв, приємніше було б, якби я якимось інакше виявляв своє молодечтво. Я не розумів його, і тоді він висловився точніше. Розповів, що ходять чутки, ніби я — злодій. Він поговорив з цього приводу з моїми батьками і дізнався, що все те є породженням моєї фантазії.

— І навіщо все це тобі? — запитав ректор.— Ти ж не крадеш, але вже кілька років твердиш, ніби ти злодій. Нащо це тобі?

— Запитайте моїх товаришів,— промовив я, але ректор тільки всміхнувся.

— Я вже розмовляв із твоїми товаришами, — відповів він,— і вони мені сказали, що ти просто хвалько!

Я не став йому щось доводити. Єдиний мій справжній друг, Вольфганг, учився в ремісника, а інші, які перейшли разом зі мною з народної школи до гімназії, були погані друзі, заздрісні, і хоч вони завжди брали від мене гроші, у цьому не признавались.

— Ти б міг похвалитися якимось справжнім досягненням,— умовляв мене добродушно ректор.— Візьмімо твої оцінки, наприклад, з німецької: як мені сказали, тут тобі нічим пишатися. З алгеброю трохи краще. Ти, здається, маєш добру пам'ять. Якби ти поліпшив свої оцінки, з німецької, оце справді було б досягненням!

Добродушно всміхаючись, ректор відпустив мене. А я того ж дня написав до німецького ілюстрованого журналу з щотижневим додатком для молоді (мати передплачувала цей журнал), що хотів би листуватися з сімнадцятилітнім юнаком з Берліна. Минуло три тижні, і надійшов перший лист. Сімнадцятилітній юнак з Берліна звався Хорст Крюгер. У першому ж листі я звернувся до нього з діловою пропозицією: я, наприклад, пасу задніх у писанні творів, і якщо він добре пише твори, то я міг би здавати їх, трохи змінивши, своєму викладачеві. А він нехай напише, чим я можу допомогти йому. Відповідь надійшла незабаром, але я, прочитавши його листа, спочатку трохи розчарувався. Своїми творами Хорст Крюгер теж не міг похвалитись, але він запропонував таке: у своєму класі він діставатиме найкращі роботи й надсилатиме їх мені. Попросив мене назвати теми. Я розгубився: звідки ж я знаю, які теми дасть нам викладач німецької мови? Але все-таки спробував щось зробити. Через два дні під час перерви перед лекцією з німецької мови викладач залишив на столі портфель, і я зазирнув туди. Я діяв навмання. Гадав, що викладач німецької мови, як і будь-який інший педагог, має свій план. І він справді мав його! Я переписав теми і надіслав їх Хорсту Крюгеру разом із супровідним листом.

У відповідь на мій лист Хорст написав, що моя ідея про взаємо-

допомогу йому дуже сподобалася і не тільки йому, а й майже всім його товарищам, і щоб я був готовий до того, що мене на канікули запросять до Берліна. І я почав одержувати з Берліна твори, що більш-менш відповідали нашим темам. Я їх трохи підредагував й подавав як свої.

Через два місяці мене знову викликав ректор. Прийняв він мене люб'язно, мало не урочисто. Розмовляв делікатно, не підвищуючи голосу. Перед ним лежали мої твори, а він умовляв мене сказати правду. Я наполягав на тому, що ці твори написав я сам. Наприкінці цієї неприємної розмови він запропонував мені скласти певний іспит. Мовляв, він мені вірить, але, дбаючи насамперед про мене, він хотів би розвіяти й найменшу підозру. Я відповів: нехай мене замкнуть у порожній кімнаті, де буде тільки стіл, стілець, папір, чорнило й перо. Ректор похитав головою, розмірковуючи над моєю пропозицією, і пообіцяв поговорити з викладачем німецької мови. Я висунув одну умову: тому я мушу знати за три дні наперед. Викладач на це не погодився і сказав, що назве мені тему вранці, а о другій годині я маю скласти іспит.

В день іспиту я прийшов до школи, і викладач у присутності ректора обшукав мої кишені. Мені дали на писання твору дві години, га мені вистачило й однієї. Твір був не гірший від усіх інших, які я доставав з Берліна, але не хочу твердити, що ректор і викладач мови були в захваті від нього. Проте я себе реабілітував цілком.

Та я не міг задовольнитися цим на довгий час. Ще в день іспиту я зрозумів, що колись, найпізніше у випускному класі, я розкажу цю історію. І я її таки розказав. Викладач мови був уже інший. Останній твір я писав на вільну тему. І я розказав у ньому цю історію так, як воно було насправді. Новий викладач, розглянувши мою роботу, сказав:

«Ваш твір, Вінд, справив би сильніше враження, якби ви цю історію подали як те, чим вона є насправді,— витвір вашої фантазії. Шкода, що ви намагалися подати її в автобіографічному аспекті. Ну, а загалом з темою ви впоралися прекрасно...»

9

Начальник кантональної поліції перевіряє камеру. Він має при собі ключ і сам відмикає й замикає двері. Я перестав писати свою біографію, чекаю обіду. Начальник, вітаючись, подає мені руку, тоді оглядається, іде до вікна, хоче його відчинити, та воно не відчиняється.

— Я скажу, щоб вигвинтили шурупи. Треба тільки вигвинтити шурупи, й вікно відчинятиметься. Довелось докласти чималих зусиль, щоб в оцих кількох камерах поставили нормальні вікна. Щоправда, з ребристим склом, щоб в'язні не могли бачити казарменого плацу.

Тим часом начальник бере свій військовий складаний ніжик з викруткою і вигвинчує шурупи. А тоді відчиняє стулку вікна. Грати — на місці.

— Можна багато чого закинути Генріхові,— каже він наче сам до себе.— Але одне визнають усі: до карного процесу він ставився серйозно. І не тільки тоді, коли був начальником в'язниці, але й пізніше, коли очолював юридичну дирекцію. Він ненавидів тюрми, завжди твердив, що це ганьба нашого суспільства. Особливо ж розводився про це, як бува вип'є. А випивав він майже щодня. Червоне пиво, знаєте... А я

частенько грав з ним у карти. При цьому обговорювалися такі речі, як, наприклад, обладнання камер. Так, Генріх був, що не кажи, славним хлопцем. Знаю, що ви хочете сказати. Вірно. Усім заправляли його секретарі. І порядку в нього не було, і це вірно. Але облишмо це. Він же помер. Знаєте, коли його недруги витягли на світ божий деякі папери ще з часів його діяльності як опікуна, раптом виявилось, ніби він оті опікунські гроші клав собі в кишеню... Та до біса, не робив він цього, це — дурниці, він видавав гроші, а документів на ці видачі не оформлював. От і все. Він не знався на бухгалтерії. Можливо й те, що він і собі самому позичав з отих опікунських грошей. Але це я так, між іншим. Я прийшов, щоб подивитись, як вам тут живеться.

Я дякую: живеться мені добре. А тепер житиметься ще краще, бо я ж іноді зможу відчинити вікно і щось там побачити, хоч би той казармений плац. Начальник пильно дивиться на мене і недовірливо похитує головою.

— Ви недооцінюєте Раппольда,— каже він.— А він багато чого може. Багато може, та ще й честолюбний до того. Можливо, він завжди був надто честолюбний. Через те він і добився тільки інспекторства. Він — чесний працівник. Якщо є в нього недоліки, то це, так би мовити, своєрідна любов і прихильність до своїх жертв. Сам він не страждає, коли мучить свої жертви. І він сам, і все, що він чинить, не викликає у нього сумніву. Допускаю, що саме федеральній поліції потрібні такі люди...

— Як ви гадаєте, він чогось доб'ється і в моїй справі?

Начальник дивиться на мене.

— Якоюсь мірою, безперечно. Кредо Раппольда — завжди і скрізь працювати сумлінно. Це не значить, що він доведе вас до процесу, але це значить, що кінець кінцем хтось та влипне.

— Може, мій співробітник Юліус?

Начальник знизує плечима. Дивиться на годинник, подає мені руку.

— Я мушу йти. Чую, як роздавальники на нижньому поверсі бряжчать посудом. Смачного!

Тільки-но я спорожнив свою бляшану тарілку, як з'явився Раппольд. Приніс мені газету «Фольксрехт».

— Ось прочитайте...

Читаю. Тобто перебігаю очима передову статтю і тут-таки відповідаю на поставлені в ній запитання:

— Вам краще відіслати отих соціал-демократів до військово-технічного відділу в Берні. Там у архівах, мабуть, знайдуться оті документи. Щоправда, я продав швейцарській армії сотню учбових та тренувальних літаків типу «гарвард». По сімдесят тисяч франків за штуку, з пристроєм для сліпого польоту. Я заробив на кожному літаку п'ять тисяч франків. Але то не був чистий прибуток, повірте. Треба ж брати до уваги мої витрати, а насамперед (цього тепер і знати не хочуть) — ризик! Полковник Хуг, тодішній голова дослідної комісії національної ради в справах озброєння, відрядив мене до начальника військового департаменту. Полковник Хуг сказав, що я добре розуміюся на озброєнні. І от я лечу як член експертної комісії до Америки. Завдання було: випробувати американську зброю, в тому числі і для піхоти, а тоді рухомі радарні установки і літаки, джипи тощо. На думку американців, ця зброя застаріла. Але в останній рік війни вони виробили її надто багато. А тепер війна скінчилася, про Корею ще не думали, хоч

і збиралися озброїти її армію сучасною зброєю. То ж вони повідомили всі маленькі держави, що відкриють свої арсенали і розпродаватимуть зброю. От і ми, швейцарці, поїхали туди. Ми подорожували по Штатах тижнями, місяцями, оглядали площі, де бездіяльно стояли десятки тисяч машин, кинуті напризволяще під дощем і снігом. Ми ходили по залах, що розтяглися на милі, там навалом лежала всіляка радіоапаратура, радари. Ми завітали й до військової академії у Вест-Пойнті, на нас ці відвідини справили величезне враження, міська адміністрація влаштувала для нас офіційний прийом. Ви ж знаєте, як воно робиться... На тому наша місія закінчилася, треба було повертатись, подавати звіт та вирішувати, чи оті джипи та радари годяться для нашої армії. Але я й найменшої охоти не мав повертатись, принаймні у той момент... Телеграфував полковникові Хугу: «Хотів би побути тут ще кілька тижнів. Що мені робити? Чи не могли б ви мені порекомендувати когось...»

Хуг негайно ж відповів:

«З'явіться до Джека Ф. Барта у Нью-Йорку на 5-й авеню. Повідомлю Барта про вас телеграфом. Барт — мій друг...»

Я поїхав до Нью-Йорка, до Рокфеллерівського центру, і раптом опинився перед Бартовим офісом напроти собору св. Патріка. Це була несподіванка — я й не знав, що Джек Ф. Барт відома в Нью-Йорку особа, не знав, що він — засновник і власник найбільшого в Америці рекламного агентства. Бартова установа займала в будинку десять верхніх поверхів. У нього працювали сімсот службовців. Джек Ф. Барт, як уже сказано, — друг юнацьких років Хуга, емігрував до Америки, коли йому було двадцять років, і взяв собі американське підданство. Через цього Барта я пізніше познайомився з одним канадським торговцем металоломом, а коли я йому розказав, чого саме сюди приїхав, він повідомив мене, ніби щойно дістав з військової авіації кілька тисяч «гарвардів». Частина їх ще в дуже доброму стані, а решту він пустить на металолом. Він якраз збирається сповістити уряди всіх європейських малих держав, що може дешево продати їм «гарварди». Тут-таки він запропонував мені підписати опціон-договір, але я тільки всміхнувся, бо такі гешефти завжди викликали у мене сумнів. Але Джек Ф. Барт поплескав мене по плечу і сказав: «Підписуйте та й усе! Це буде непоганий почин, хлопче! Мій друг Хуг буде задоволений».

Тож я підписав договір, хоч ніколи й не бачив тих «гарвардів». Природна річ, я знав від Хуга, що наша військова авіація шукає нову модель учбово-тренувального літака і що йдеться про те, щоб знайти такий тип, який годився б для сліпих польотів і був би відповідно обладнаний. Я дістав від торговця металоломом технічні описи, інструкції для наземного персоналу по догляду за літаками, інструкції для пілотів щодо експлуатації машин. У цій документації були, звичайно, креслення «гарварда». Я написав Хугу великого листа, але нічого не сказав про специфіку договору, зазначив тільки, що я тепер гордий власник літаків, а між іншим додав, що можна було б влаштувати гідну покупку для нашої авіації. Додав до листа всю технічну документацію для військово-технічного відділу і написав, що надішлю одну машину до Європи, якщо виявиться потреба випробувати цей тип. Назвав ціну: сімдесят тисяч швейцарських франків без вартості транспортування.

Мій опціон-договір мав чинність на шість місяців! Я гадав, що за такий час у Швейцарії можна на щось зважитись. Але цього не сталося. Через чотири місяці надійшла звістка, щоб я переправив один

«гарвард» до Туна, після цього минуло ще чотири місяці, аж поки швейцарські пілоти-випробувачі прийшли до висновку, що «гарвард» — учбово-тренувальна машина. А тим часом мій договір був уже недійсний, а він же стосувався не просто якоїсь сотні «гарвардів», а певної сотні, і ці сто машин були пронумеровані, і в мене були належні до них бортові журнали. Всі ці машини налітали менш як двісті годин! Ну, та мені у Штатах здорово пощастило, як ви уже, безперечно, знаєте, пане Райпольд. Я продав там десятки тисяч фігурок тномів для оздоблення садків; ці фігурки я імпортував до Нью-Йорка з Швейцарії і з Шварцвальду. На цьому я заробив стільки, що зміг сплатити солідний аванс торговцеві металоломом за мої сто літаків.

То неправда, що пише «Фольксрехт», ніби я торгував «гарвардами», використовуючи своє становище члена військової комісії. Це — неправда, як неправда й те, ніби я був тоді членом генерального штабу. Я був тоді, як військовий, у відпустці. Я перебував у Нью-Йорку як приватна особа, як гість Джека Ф. Барта. Тільки повернувшись до Швейцарії, я почав служити у генеральному штабі, як це буває звичайно в офіцерів, які просуються по службі. Отже, я був у Нью-Йорку як приватна особа, до того ж був гостем Джека Ф. Барта. Барт проживав у своїх апартаментах на 81-й вулиці, на суботу й неділю ми регулярно їздили до Хартсдейля, де сім'я Бартів мала свою дачу. Дев'ятнадцятирічна Барбара, їх єдина дочка, відвідувала Хантер-коледж на Медісон-авеню — вона хотіла стати художником-графіком. Вона мріяла про Європу, особливо про Париж і Рим, Цюрих її приваблював менше. Барбара знала, що її мати хотіла б сина, тобто, якщо є дочка, то нехай би був ще й син. Барбарина мати була ніжна маленька жіночка, як статуетка, і я дивувався, як вона взагалі могла народити дитину.

Від певного дня я вже не міг уявити собі життя без Барбари. Це важко пояснити. Барбарі жилося невесело: вона любила батька, але розуміла, що він відіграє непривабливу роль закулісного керівника громадської думки. І тому відчувала щодо батька якусь непевність. Щодо матері — теж. Вже з чотирнадцяти-п'ятнадцяти років вона зібрала навколо себе досить значне товариство друзів та поклонників. З сімнадцяти років вона майже щовечора бувала в якійсь компанії. Я став гостем її батьків, і вона всюди водила мене за собою. Я дивився, як вона танцює із своїми приятелями. Її манера танцювати впадала в око. Я давно вже мав підозру, що вона доступна для першого-ліпшого, хоч, власне кажучи, я не мав великого досвіду в таких справах. І ось раптом мені зажадалося Барбари. Спочатку це не була любов. Я мав на думці одне: я її жадав. Одного разу ми повернулися додому на світанку. У салоні випили ще по чарці. Грало радіо. Я обійняв Барбару і поцілував. Її губи були вологі й холодні, і очі тьмяні, але вона не пручалася.

— Ти ніколи ще не кохала мужчину? — спитав я.

Вона похитала головою, а тоді й собі спитала:

— А ти вже кохав яку-небудь жінку?

Я відповів, що кохав уже не одну...

— А ти з ними спав?

Я ствердно кивнув.

— Чи всі європейці сплять із стількома жінками?

Я знову кивнув.

— Я ніколи не ляжу в ліжку з мужчиною,— сказала вона і засміялася.

Я підійшов до приймача, щоб пошукати якусь іншу музику, і сказав:

— Може, ми ще колись належатимемо одне одному.

— А це чому?

— А чому б ні?

— Тобі довелося б довго чекати. Може, до самої смерті...

— Я почекаю.

— Ні, мужчини не вміють чекати.

— А ти звідки знаєш?

— Так воно було і з моїм батьком. Мати не хотіла. Але вона його покохала і...

— Ти — Барбара. Ти — не мати, а я не твій батько. Я чекатиму.

— Чому?

Це «чому» звучало водночас боязливо й жагуче. Глянувши їй в обличчя, я побачив інше лице, я згадав обличчя Тоні і раптом усвідомив собі, чому в мене таке відчуття, що я не можу далі жити без Барбари. Раптом я збагнув, що мені треба лишитись коло неї, лишитись назавжди...

Раппольд нерішуче підводиться. Весь час він сидів на краєчку нар. Тепер він іде до вікна, розчиняє його. Кидає погляд на великий плац для військових вправ, а тоді обертається до мене.

— Мене більше цікавлять ваші садові гноми, аніж усі ваші інші історії,— каже він.

— Мої садові гномики? У Джека Ф. Барта я між іншим познайомився і з журналістами. Так, наприклад, на одному прийомі я познайомився з Аль Стоуном і Санні Філдом, обоє вони з «Нью-Йорк сан». Наступного дня вони зайшли за мною і ми поїхали до Грінвіч-Віллідж, до «La vie en rose»¹, це — бар, належав він Айрену Маку; через якийсь час до нас приєдналися ще й інші журналісти, Дік Ніколсон, наприклад, а пізніше Едгар Ц. Борланд — обоє оглядачі з якихось газет чи журналів. Зверніть увагу, пане Раппольд, на те, що тоді, після війни минув відносно невеликий час, і європейці за винятком німців-полонених були в Америці рідкістю. Про емігрантів я не кажу. Журналістам кортіло знати багато дечого. Їм хотілося знати, чому Швейцарію не було втягнуто у війну. Дещо вони вже, безперечно, знали. Санні Філд спитав мене, наприклад, чи це правда, ніби Гітлер мав у Швейцарії банківський рахунок. Здивований таким запитанням, я й собі запитав, звідки у нього такі відомості? Він підморгнув мені й сказав:

— А хто ж не мав банківського рахунку в Швейцарії?!

Проте вони знали, що німці постачали нам «мессершміти» з піском у моторах. Знали вони й те, що один з перших німецьких ракетних винищувачів зробив вимушену посадку в Дюбендорфі і що швейцарці мушили знищити його в присутності німецького посла, бо інакше німці перестали б постачати нам «мессершміти». Санні Філд раптом схотів, щоб я дав їм інтерв'ю. Вони питали про те, що їм у цей момент спало на думку. Я не брав цього всерйоз. Наприкінці Едгар Ц. Борланд запитав мене, чого мені бракує в Манхеттені, якщо порівняти мое

¹ Рожеве життя (франц.).

життя тут з Цюрихом. Я цілком серйозно відповів, що у Манхеттені мені бракує насамперед садових гномиків. Вони всі засміялися. А я так само серйозно вів далі: «Бачите, панове, у нас садові гномики — в центрі всіх інтересів. За винятком грошей, звичайно, у нас все крутиться навколо отих садових гномиків. Пізньої осені, коли одцвіли вже останні айстри, коли ми забираємо герані з балконів і ставимо їх у підвал, тоді ми забираємо до хати і наших садових гномиків. А довгими-довгими зимовими вечорами, коли на вулицях сніг, на дахах сніг, скрізь сніг, тоді ми в теплій кімнаті запалюємо свічки і вся сім'я займається садовими гномиками: їх миють, наново розмальовують; червона шапочка з китицею стає жовтою, зелені фартушки — блакитними, а щічки червоніють як нові. А по весні, коли знову розквітають крокуси, ми виносимо з хати отих наших милих садових гномиків. Ставимо їх на балкони, виносимо у садки й цілу весну й літо ми прокладаємо доріжки, упорядковуємо наші садочки. Ми майструємо тачки, а з оцинкованого дроту — садове начиння; а як захоплюємося цим серйозніше, то будуємо замки і палаци, а також руїни; руїни завжди виходять вдало. І скрізь — садові гномики. На наших гномиків зважає вся наша архітектура, навіть міська. Садові гномики, панове, можуть бути також небезпечними. Не смійтеся! До садових гномиків треба ставитися серйозно! Це не іграшки, як ви, може, собі думаєте. Бо садові гномики, уявіть собі, це створіння сердиті, владні, жадібні та ще й, як уже сказано, злющі. Не може бути й мови про те, щоб якимось зневажити наших гномиків! Якби ми їх поставили, скажімо, на горіщі, то не змогли б спокійно спати вночі. Бо садові гномики безстанно ходили б навкруги; а якби ми їх замкнули у підвалі, як замикаємо герані з осені до весни, то вони б дряпали й гризли стіни підвалу день і ніч, та ще б почали співати своїми тоненькими голосочками; а якби ми їх позамикали до банківських сейфів, то вони б там надимались, як жаби, і розперли б оті сейфи! Садові гномики хочуть, щоб їх любили, панове!»

І про одне тільки я не подумав: що вони й справді опублікують мою історію про садових гномиків. І тут раптом нью-йоркці зажадали отих гномиків. Мало не всі нью-йоркці зажадали. А тоді зажадали і вашінгтонці, і детройтці — всі штати один за одним, тільки Південь — ні, ті з Півдня не схотіли гномиків. Я літаком повернувся до Європи. Джек Ф. Барт сказав мені на прощання: «Це другий гешефт у твоєму житті!»

Я полетів до Цюриха: це було непросто, бо міжнародні лінії ще не були відкриті — із Штатів до Європи і назад курсували літаки чартерівських рейсів. І треба було бути дуже високою персоною, щоб тебе взяли в рейс. Тут я дозволив собі певний трюк: назвався членом Швейцарської наукової комісії (бо я зрештою і був ним) і дістав квиток на літак. У Цюриху я дізнався, що у Шварцвальді скільки завгодно таких гномиків, але Шварцвальд був територією, окупованою французами. Я почув про якогось дрібного фабриканта у Обвальдені й поїхав до нього. Він виготовляв лише кілька сотень гномиків на рік. Я дав йому гроші й порадив підшукати надомників, розширити своє підприємство. Він так і зробив, а як ви запитаєте мого бухгалтера, то він вам скаже, що я ще й сьогодні є компаньйоном того підприємця. Ще й сьогодні сотні людей живуть з отих садових гномиків. Бо коли американський ринок через чотири роки був наповнений ними, то я, щоб догодити надомникам, почав зацікавлювати гномиками і швейцарців.

Я доручив одному позаштатному співробітникові «Вельтвохе», журналісту, дослідити етнографічні начала цього промислу, він дослідив і виявив чимало цікавого. Ми продали тисячі отих гномиків, але ж вас це не цікавить, а я хочу цим сказати тільки те, що садових гномиків можна так само добре збувати, як, наприклад, розпалювати світову війну. Запевняю вас, пане Раппольд, що продавати садових гномиків ніколи не було для мене справою честолобства, а я просто так ото вліз у це діло, і хто ж мені буде за це дорікати?

— Ця історія про садових гномиків відома,— каже Раппольд,— і мені здається, що ви ніколи нічого іншого й не робили, як тільки вигадували отакі історії.

— Я тепер саме маю намір,— відказав я,— вигадати історію оповідача історій. А ви хіба робите щось інше? Хіба ви не збираєтесь вигадати історію державного злочинця? Кінець кінцем залишається, пане Раппольд, одне питання: якій історії повірять — моїй чи вашій. Про масштаби тут не йдеться, масштаби завжди вимірюються лише потім...

— Я зовсім не вигадую історію зрадника, я тільки встановлюю правду,— каже Раппольд.

— Правду можна взяти тільки з отих історій. А в протоколах поліції даремно шукати правди, пане Раппольд, вони тільки показують, у чиїх руках влада.

Я — закулісний керівник. Я паную. Паную скрізь, де тільки можна і треба. Використовую честолобність дурних, властолюбство злих, голодування бідних, розкошування багатих. Все до моїх послуг. Банкіри чекають прийому в моїх вітальнях. Генерали — теж. Вони воюють, воюють помаленьку в Кореї, в Алжирі, на Вогняній Землі і в Конго. А потім усі приходять до мене. Тепер вони вдоволені й щасливі. У їхньому житті з'явився сенс. Бо ж ніхто не стане генералом без перспективи на війну, чи не так? Хто ж стане суддею без перспективи на смертні вироки? А хто стане політиком без перспективи на владу? А хто кінець кінцем стане гуманістом, не маючи перспективи піти під розстріл? Кожна людина хоче, щоб її життя мало якийсь сенс.

Джек Ф. Барт вигадав колосальні історії: стиляги, злочинність молоді, расова дискримінація, Куба, Корея, Берлін, страх перед атомною бомбою. А економіка, так би мовити, процвітає. Мало не всім у Штатах живеться добре. А на тих небагатьох, яким живеться зле, не звертають уваги.

Винайдіть гарненьку історію проти мене. Повірте мені, на зрадників тепер немає попиту. Не кажучи вже про суперечність, якої вам гребало було б у такому разі припуститися: саме Гаррі Вінд — державний злочинець, зрадник. Той самий Гаррі Вінд, що вигадав для своїх земляків історію про другу світову війну.

Без моєї історії, пане Раппольд, вся ваша діяльність не мала б жодного сенсу. Це ж я навів швейцарцям думку, що їм потрібна армія. А без армії, пане Раппольд, немає державних злочинців-зрадників. Їх би давно звільнили з роботи, пане Раппольд. Гляньте-но на обличчя наших ветеранів війни: вони сяють щастям. Вони зустрічаються за кухлем пива та поплескують один одного по плечах. Вони кажуть: «Будьмо здорові, Германе, якби нас не було, якби ми не принесли жертв, то й Швейцарії вже не було б. Хай живе наш генерал!» Серйозно, пане Раппольд...

Раппольд піднімає руку, ніби хоче, щоб я замовк. Та я й так мовчу. Він зачиняє вікно.

— Можу я взяти з собою продовження вашої біографії?

Даю йому свої папери. Він виходить мовчки, забуваючи замкнути двері камери.

10

Не всі історії вдалі. У дев'ятнадцять років, уже склавши іспит на атестат зрілості, але ще не вступивши до вищої школи, я прийшов до офіцера призовної комісії і сказав: «Я склав іспит на атестат зрілості і хотів би стати інженером». Нашій авіації інженери були потрібні, і мене послали до авіаційного інституту на медогляд. У мене все було в порядку. І здоров'я теж. Я пройшов частково курс піхотної школи для новобранців, став унтер-офіцером, а тоді почав учитися на льотчика.

Мені хотілося бути льотчиком, бо Хорст Крюгер у Берліні став льотчиком і писав мені тепер довжелезні листи про льотну справу. А льотчики в кожній країні були героями. У нас це були Міттельхольцер і Бідер. А про ескадрилью Ріхтгофена знали всі. Я прочитав усі історії про льотчиків, які тільки міг дістати, наприклад, книжку Аккермана.

Але незабаром виявилось, що я був єдиним авантюристом серед курсантів, єдиним автором історій. Мої товариші були техніками. З першого ж дня нам втовкмачували, що льотна справа це насамперед техніка. Ми, наприклад, вивчали функції рулів, як вони діють під час мертвої петлі, ми вивчали це в теорії, задовго до першого самостійного польоту, як руль повороту стає рулем глибини і т. ін. У теоретичному навчанні я займав тверді позиції. Завдяки своїй пам'яті я міг з усім упоратися, навіть коли не все розумів. Що таке насправді аеродинаміка, я ніколи не збагнув так, як це належить льотчикові. Проте я закарбував у пам'яті всі формули, яких нас навчали. Я оперував ними досить точно, і викладачі не мали й найменшої підозри, що я шахрую. Протягом десяти хвилин мені вдавалося додержуватись запланованої висоти і певного курсу. Все йшло добре і тоді, коли викладач намагався ледь помітно натиснути на подвійний руль не для того, щоб спантеличити мене, а, скажімо, щоб я уявив, ніби раптом зірвався боковий вітер. Викладачі й товариші — всі вважали, що з мене вийде командир ескадрильї. Я й сам бачив себе майбутнім командиром ескадрильї і знов і знов виступав із своїми історіями про льотчиків. Тут були найкращі історії з тих, що я прочитав, з домішкою того, про що писав мені Хорст Крюгер. І непомітно для себе я раптом переходив з третьої особи на першу і розказував так, ніби йшлося про мої власні пригоди. Викладачі не звертали на це уваги. Вони й собі почали розповідати всілякі історії. Від першої особи, звичайно. Це я їх підохотив. Спочатку вони були стримані, розмовляли з нами мало. Але минав тиждень за тижнем, і вони стали балакучішими. Ніхто й не помічав, що ми, власне, змагалися, ніхто не бачив, навіть і я сам, як я намагався потіснити техніку з її позицій на користь історій. Дванадцятого вересня почались наші індивідуальні польоти. Нічого особливого: стартувати, летіти прямо на висоті сімсот метрів до Устера, перед Устером великий поворот, і назад, потім зробити посадку — не на якомусь певному місці і не на три точки. Аеродром був затягнутий легким туманом, як це завжди буває о цій порі року. На Вангенербергу не крутились, як тепер, радарні антени; буковий ліс між Гокхаузенем і Пфаффгаузенем

стояв червоно-бурий. Коли ми прийшли на край трав'янистої площадки, тримаючи в лівій руці шкіряний шолом та льотчицькі окуляри, про старт ніхто й не думав. Проте «бюкери» стояли напоготові, механіки запускали мотори. Ми займалися тим, що голосно повторювали інструкцію. Нарешті, визирнуло сонце.

Я мав стартувати першим. Певна ознака успіху, якого всі широко мені бажали. Але в той момент, коли назвали моє ім'я, мене огорнули раптом страх і непевність. Сама та обставина, що «бюкер-юнгмейстер» був одномісним літаком, позбавила мене будь-якої впевненості. Механік допоміг мені прив'язатись, перекриваючи гуркіт мотора, прокричав ще раз інструкцію про те, як я маю в разі кончої потреби вистрибнути і як розкрити парашут, і відійшов. Я перевіряв рульове управління, потім, подавши на себе руль, дав повний газ, тобто зробив все згідно з інструкцією. Тоді підняв руку, і механік витяг з-під коліс башмаки. Я покотився по лінії старту. Праву руку тримав на кермі, ліву на реверсі, і голосно промовляв: «Увага, тепер прямо; руль посувати наперед, повільно, рівномірно, руль повороту не чіпати, стежити за бічним вітром. Думати про безпеку вибуху, хоч вона на «бюкері» мало ймовірна, хвіст підіймається, руль злегка на себе; як почнеться політ, потягти сильніше, набирати висоту, на певній висоті руль посунути назад до позначки «крейсерська швидкість...»

Але на лінії старту, яку я трохи перескочив (а це вже була помилка), мене кинуло в жар. Я відчув, що мусив би відмовитися від польоту, мусив би визнати свою слабкість, нерішучість. Але я вже втратив владу над ситуацією, над своєю власною історією. Інструктор дав сигнал стартувати, «бюкер» покотився. Я потягнув руль уперед, але не рівномірно, а рвучко, я бачив, як трав'яна доріжка летить мені назустріч, водночас я вп'явся поглядом у спідометр; ось стрілка досягла зеленої позначки, потім білої, потім червоної, але моя правиця застрягла на рулі висоти, і я не помічав, що літак, хоч і збільшує швидкість, але не йде вгору. Я летів, так мені потім розказали, метрів три або чотири над землею. Я тільки побачив, як стіг сіна або щось подібне раптом виринуло переді мною в кінці доріжки. Я вже нічого не в силі був зробити, тільки відчував страх.

«Бюкер» зрізав стіг сіна й застряг у покрівлі хати; пропелер розтрощив сухі дошки й крокви на тисячу шматків.

Про якусь несправність літака не могло бути й мови. Чому я втратив свідомість — так і не змогли остаточно встановити. Ремінні пояси були цілі, поранень на голові, як і взагалі поранень — не було. За кілька днів мені належало подати рапорт у письмовій формі. На цьому моя льотчицька кар'єра не скінчилася б, коли б я виявив бажання продовжити її. Викладачі були на моєму боці, товариші — теж. Може, хтось і подумав, що я просто боягуз і базіка, але тоді я ще не міг би довести, що це не так. Проте я тоді не зробив ніяких кроків у цьому напрямі. Я ще не усвідомлював собі, що йдеться про історію. Але я був свідомий того, що треба підготувати почесну й солідну відставку. Цього я досяг своїм письмовим рапортом. Я написав:

«Хвилини перед стартом і секунди перед втратою свідомості були жахливі. Було таке відчуття, ніби я в один і той самий час живу в двох площинах, причому не розщеплений на два індивідууми — ті обидві площини об'єднувало єдине неподільне «я». І все в тих обох площинах переживалося мною, як сучасний момент. В одній було те, що я мав знати в результаті свого навчання; обслуговування рульового уп-

равління, функція індикаторів, швидкості — стартова, підйомна, крейсерська, посадочна, — температури, кількість обертів мотору, а в другій площині було щось не підвладне мені, пригодницьке, вигадана історія, прочитана, вчитана, але засвоєна протягом багатьох тижнів. І тільки крізь тьмянний диск пропелера, крізь надвоє перерізані сонячні промені, що падали на землю обабіч остова літака, ковзали по несучих поверхнях, тільки крізь диск пропелера я побачив, як на мене насунула буре стіна, сприйняв це не як небезпеку, побачив над цією стіною матово-блакитне небо, якого треба було досягти за допомогою самої техніки і без участі будь-якого почуття, а просто так от — досягнення неба це не пригода, а точна, пізнавальна техніка...»

Подавати такий звіт було трохи небезпечно. Бо все це вигадав не я — йшлося про розповідь якогось Курта Хефера, опубліковану під заголовком «Ікарус знов у польоті; переживання молодих німецьких льотчиків в Іспанії». Зрозуміла річ, я не все списав дослівно. І мені справді пощастило — рапорт мій прийняли, а мій звіт видався начальству переконливим. Отже, мене позбулися як письменника і списали в піхоту. Це була невдала історія, проте я не хочу її тут обминути.

Отак я пишу далі свою біографію. Раппольд вже пішов. Восьма година, і мені, нарешті, приносять вечерю. Вони точно дотримуються вказівок Раппольда — зі мною ані слова. І навіщо це йому? Раптом мені спадає на думку, що це вже закінчується третій день мого ув'язнення, а в мене на душі спокій, я навіть відчуваю якесь дивне задоволення. А як питаю сам у себе: навіщо все це? навіщо ці історії? — то не знаходжу відповіді, стислої відповіді, яку можна було б висловити одним-єдиним реченням. Але одне я мушу втовкмачити Раппольдові: це не так просто, як він хотів би, щоб воно було. Державна зрада! Нехай так, але ж тоді назавжди лишиться неясним питання, коли і як воно почалося? І чому ось такі, як Раппольд, Штурценеггер і Хуг раніше про це не здогадались? Противники в мене завжди були. Оповідачі історій завжди мають противників. Не тільки в зв'язку з реформою нашої армії я маю противників, ні, я їх мав і раніше, мав просто як Гаррі Вінд. «Це — базика, оповідач історій, — кажуть вони. — За все своє життя він ще нічого не зробив, нічого не створив, нічого не звершив...»

А вони ж знають, що я на рік сплачую приблизно півмільйона франків податку, що я тепер або в минулому — командир одного з цюріхських батальйонів, що в моєму бюро сімдесят службовців. А проте ставлять одне й те саме запитання: «А чим він, власне, займається?» Щоправда, моє підприємство зветься просто «Бюро Гаррі Вінд». «А що це за бюро? — питають вони. — Рекламне агентство? Цивільна філія генерального штабу для політичних акцій?» А ще кажуть вони, ніби я вербую громадську думку. А мені, одверто кажучи, було б важко сказати, хто я насправді і чим займаюсь. З моєї точки зору, я просто випробовую, випробовую все. Я — своерідний дослідник. Коли полковник, командир корпусу Штурценеггер каже, наприклад: «Атомного озброєння народ не прийме. Подумайте про радіоактивне забруднення середовища, подумайте, що скажуть у церковних та паціфістських колах...» — коли Штурценеггер каже мені таке, я відповідаю: «Дайте мені певний час, я спробую». А міг би й так сказати. «Атомну зброю ми завеземо сюди так само просто, як банани».

Я міг би сказати це з повним правом, але я не хвалько, хоч усі тої думки, ніби я хвалько. Вони недооцінюють моєї вдачі. Я справді не хвалько. Тому я й не кажу, що, мовляв, завезу сюди атомну зброю, як банани, хоч і міг би це сказати. Бо й завезу, як схочу. Звичайно, за тієї умови, що на це дадуть фінанси. До того ж всі завжди вважають, що в мене є певні плани. Плани в мене є, тобто мої співробітники справді розробляють плани. Ми їх називаємо доповідними записками, програмами і т. д. Мої співробітники тижнями працюють над такими планами, збирають потрібний матеріал, добувають інформацію, досліджують громадську думку, провадять демоскопію, креслять діаграми, складають таблиці. Такий план забирає добру сотню сторінок нормального формату. Навіщо все це? Тільки на те, щоб той, хто хоче щось «пробити», продати або іще щось зробити, коротше кажучи, щоб той замовник відчував упевненість.

Ось я, наприклад, кажу:

«Мені потрібен мільйон, щоб мати змогу виграти кампанію», і в такому разі я не дістаю ані мільйона, ані замовлення. Але якщо я напишу програму дій на двісті сторінок, з яких сто п'ятдесят сторінок присвячу передісторії виборчої кампанії і тільки п'ятдесят сторінок напишу про співвідношення голосів лібералів та соціал-демократів, а мільйонну суму розіб'ю на тридцять окремих частин — ось тоді я дістану замовлення, а грошей — більш ніж мільйон, бо замовник відчуватиме тепер упевненість і скаже мені: «Не скупіться занадто!»

Це так, а що ж я роблю насправді? Я вигадую історію. Наприклад, історію про бідних фабрикантів електроламп, що боялися за своє існування, коли Швейцарія хотіла приєднатися до Європейського економічного товариства. Якщо не треба буде платити мита, то Філіпс наводнить Швейцарію електролампами, казали бідолашні фабриканти. Але в них, власне, ніякої історії не було, не було порядної, цікавої, гідної розповіді історії. Всі, що виготовляють електролампи, зайнялися цим ділом випадково. Але я тепер шукаю справжнього сенсу для цієї історії, і тільки-но я знайду його, як зможу розповісти громадськості цікаву історію про фабрикантів електроламп. Тут саме починається майстерність оповідача. Я уважно стежу і серйозно сприймаю всяку реакцію публіки. Тож я пом'якшую негайно той чи той розділ, послаблюю аргументи, роздрібнюю їх і маленькими дозами подаю публіці. Люди прагнуть історій.

Але тепер на черзі я. Тепер мені потрібна історія. Звичайно, те, що сталося, юридично є державною зрадою. Я ж бо доручив Юліусу написати вірогідну історію Швейцарської армії в перспективному та ретроспективному аспекті. Він так і зробив. А я прочитав і підписав. Щоб догодити Мітульському, бо, власне кажучи, що мені оті винищувачі «Фрідом»? Щоправда, те, що я вчинив, то не іграшки. Я ніколи не вірю заздалегідь, що мої історії знехтують. Хто ж дорікатиме мені за те, що я не хочу в тюрму? Бо я ж знаю, що й тюрми тільки елемент якоїсь історії. А якщо я не можу викласти Раппольду свою історію одним духом, то тут винні певні обставини. Раппольд — уся моя публіка, принаймні поки що. Він сидить за своїм столом і переписує мою історію начисто. Звичайно, він знайомить з нею інших осіб. Але поки що я бачу тільки його перевагу, тож треба бути обережним. Між іншим: те, що ми з тією пам'ятною запискою на користь концерну «Фрідом» зайшли надто далеко, стало нам ясно дуже давно. Ми спалили компро-

метуючі документи, і Мітульському треба було із своїми обома примірниками зробити те саме, а він, очевидно, розмножив свій примірник. А тепер відмовчується, та й годі.

Мої вороги теж уміють вигадувати історії. Їх я мушу брати всерйоз. Хтось із них міг би виступити з історією про Гаррі Вінда, яка допомогла б посадити мене в тюрму. На це треба зважати. Тож я мушу випередити такого охочого. Моя історія має бути сильніша за його історію. Я знаю, що на державних злочинців — зрадників та шпигунів, тепер попиту нема. Та й на воєнні історії тепер немає попиту. А я із самого початку маю писати історію нашої сильної, нашої могутньої, механізованої, атомізованої армії. Я не посилаюся на війну, але я прославив, наприклад, наше недавнє минуле, я витяг на світ божий, наприклад, горезвісний план операції «Ялина». Операція «Ялина»: відвернути від Швейцарії удар гітлерівських армій, бо Швейцарія має відносно сильну армію. Я замовчав, що офіцери німецького генерального штабу звертали увагу на наших спортсменів. З інтерв'ю, які опублікували в нью-йоркських журналах Санні Філд, Едгар Ц. Борланд та Дік Ніколсон, я процитував: країна замріяних садових гномиків. Раппольд, безперечно, запитає, навіщо я взявся вигадувати історію нової армії. І він чекає ясної відповіді. Можна було б послатися на свої переконання, але це небезпечно, не через Раппольда, а через те, що інші читачі могли б побачити тут суперечність. Ні! Немає в мене ніяких переконань! Я не думаю, щоб щось могло й мусило бути таким і тільки таким. Я не знаю, що трапиться. Не знаю, чи потрібне майбутнє. Про те, що було, я прочитаю в історичних книжках. Історії, самі тільки історії. А люди дорікають одне одному, що в тих історіях нема нічого повчального. Хіба ж історії писались для того, щоб на них учились! Що таке оті історії? Упорядкування минулих подій. Світ, саме життя — це не комедія. Тут і не пахне драматургією. Її вигадали ми, вигадувачі історій.

Але тепер йдеться про мою власну історію. Я знаю, що це має бути гарна історія. Повинно виявитись істотне: що я завжди був тільки випробувачем, ніколи не був переконаний у собі, у своїх можливостях і насамперед у правильності своїх дій. Джек Ф. Барт сказав мені: «Хлопче, ця штука з садовими гноміками, це ж була неповторна ідея!» Одверто кажучи, я вважаю цю ідею ідіотською. І цю свою думку я ніколи не приховував. Але Джек Ф. Барт говорив: «Не можна тобі тепер заспокоюватися. Не має значення, що ти особисто думаєш про свою ідею, важливо тільки те, що ця твоя ідея результативна. Це справді чудесна історія».

Усі вважають, ніби у мене було щось подібне до концепції і що я діяв за певним планом. Ні, я завжди жив аби день до вечора, жив, як кажуть, понад свої можливості в будь-якому відношенні. Звичайно, я даю роботу сімдесятьом співробітникам, які діють від мого імені: розробляють плани, програми на сім років наперед. А я підписую ці плани. Але я не можу пригадати, щоб будь-коли ці плани й програми відповідали моїм переконанням. Але про це знаю тільки я. Навіть мої співробітники цього не знають. Були, безперечно, серед них і такі, що бачили мене наскрізь. Вони, як правило, залишали роботу. Та загалом я вмю підкоряти собі всіх, майже всіх. Ті, кого я не можу підкорити, ідуть геть. І забувають про мене. Я, наприклад, примушую своїх працівників з'являтися до мене о восьмій годині. Я знаю: о восьмій вони ще сплять. Я викликаю до себе чотирьох, а то й сімох співробітників

водночас. Але розмовляю лише з одним. Решта — це глядачі, слухачі. Йдеться тут про самий тільки відволікальний маневр. Я починаю з докорів. Докори завжди доречні. Немає такого дня, щоб хтось міг би сказати: «Я сьогодні не заслуговую на докори». Одне те, що я кажу: «Ти й сьогодні заслуговуєш докорів» позбавляє його впевненості. А я виголошую свої тиради твердо й голосно.

Для розмов із своїми замовниками я створив собі особливий лексикон; вислови на зразок «поріг свідомості» або «подвоєння інформації» завжди справляють належне враження. Але мої клієнти вимагають все ж письмової програми, і я передаю замовлення своєму співробітникові. Намітити програму нам неважко. Років двадцять тому я скористався з подібної американської програми й переклав її для свого бюро. Мені її дав тоді Джек Ф. Барт. І цю програму я передаю кожному новому співробітникові, а кожна програма, що пишеться в моєму бюро, є не що інше, як копія цього основного документу. Зрозуміло, що не дослівна копія. І все ж мій співробітник працює над нею місяць. Чому так? Тому що я зобов'язую його щодня провадити інформаційні розмови із моїми клієнтами, щоб вони відчували певну внутрішню безпеку. Через місяць співробітник подає мені програму. Ще не розгорнувши її, я вже знаю, що вона містить. А тоді викликаю кількох інших співробітників до свого бюро на виробничу нараду. Розгортаю рукопис, гортаю його і стежу при цьому за своїм співробітником. Чим довше я читаю, тобто удаю, що читаю, тим більше втрачає він впевненість. Додамо й те, що я свідомо підтримую свою репутацію невблаганно суворого, навіть брутального до них, а втім, я великодушний і ніколи не злопам'ятний. А поки мій співробітник втрачає впевненість, я шукаю, до чого б причепитись. Якусь помилку він же ж зробив. Треба тільки її знайти. Досить буде і орфографічної помилки. Я вимагаю бездоганної праці — в усіх відношеннях. І оплачую її добре.

Якщо я натрапляю, наприклад, на слово «реформа», то встаю, кидаю рукопис і запитую:

— А ти звідки?

Він не розуміє мого запитання.

— Ти іще спиш. Звідки ти? Я не питаю, чи ти прийшов сюди просто з ліжка, я питаю, ти з Цюріха чи з Дюссельдорфа?

Він відповідає тремтячим голосом, розгублено посміхаючись:

— Я з Цюріха.

— Але до школи ходив не в Цюріху?

— Ні, тут-таки...

— Був у школі за дурника?

— Та ні, тобто... ні...

— Що таке Цюріх?

Мовчання.

— Ну, скажімо, місто...

На обличчі в нього гірка посмішка.

— А яке то місто? Велике?

— Найбільше місто у Швейцарії!

— Ну, то й що?

Він міркує.

— Промислове місто?

— Так...

— Є в Цюріху церкви?

— Так.

- Перелічи їх!
- Гросмюнстер, Фраумюнстер, Санкт-Петер, Санкт-Якоб, Предігер, Лібфрауен...
- Досить. Має Цюріх свою історію?
- Звичайно.
- Чи відігравав Цюріх в історії будь-коли якусь роль?
- Ні... тобто... та ні...
- Ні? Цюріх — католицьке місто?
- У Цюріху є й католики.

І тут я сплескую руками й похитую головою. Дивлюсь на своїх слухачів, бачу, що їм ця сцена подобається. Але моя жертва зовсім збентежена. Я вивів її з рівноваги. А тепер я звертаюсь до іншого співробітника і питаю його, чи помітив він, чого саме я прагну. І тут раптом:

— Цюріх — реформістське місто!

Пауза, тиша. Я веду далі:

— Ти чув? Цюріх — реформістське місто. Реформація визначила обличчя Цюріха. Наші прадіди накладали головою за реформацію. Щороку ми святкуємо День реформації. Уторопав?

Ні, він не второпав. Я б на його місці теж нічого не второпав. Я кажу:

— А ти раз у раз вживаєш слово «реформа». Отже, саме в Цюріху ти хочеш подолати реформу. У такий спосіб ти не дістанеш жодного «ні» до урни. Іди на своє місце і сьогодні до вечора розробляй новий план...

Мій виступ скінчився, співробітники виходять. Я сідаю. Сили мої вичерпані. Я знаю, що всі четверо чи п'ятеро сядуть разом з отим одним і за десять хвилин їм спаде на думку відповідь, яку вони могли мені дати. Але спаде запізно.

Я передбачаю, що ввечері той самий рукопис знову надійде до мене, а в супровідному листі співробітник роз'яснить мені, що ми не можемо відмовитися від слова «реформа», бо пропозицію до парламенту було подано під кодовою назвою ФБУ-реформа, окрім того, він же пише «псевдореформа»...

Чого я цим добився? Я знаю: в моїх співробітників таке відчуття, наче я сприймаю всерйоз їхні рукописи і суворо їх перевіряю. Але я не роблю ні того, ні того. Складені ними плани я посилаю своїм клієнтам або домагаюся обговорення і виступаю перед замовниками і розписую їм, як я провів виборчу кампанію в 1956 році і як я в Нью-Йорку продавав садових гномиків, але я майже не торкаюсь нового завдання. І знаю, що моїх замовників переконує, коли я розкажу їм історії про успішні операції в минулому. За три хвилини до кінця засідання я починаю говорити про бюджетні справи, я їх немовби атакую цим бюджетом і завжди маю успіх...

Назвати моє підприємство осередком виборчої пропаганди було б неправильно. Я й справді включаюсь у виборчу кампанію, організую політичні акції, але все це з гуманною метою. Наприклад: молоко для конголезьких дітей. І в швейцарській промисловості я запровадив харчувальні автомати. Нині я компаньйон однієї фірми по виготовленню таких автоматів. Понад чотири роки я керував кампанією за встановлення п'ятиденного робочого тижня, а на підприємствах з п'ятиденним тижнем потрібні харчувальні автомати...

Отже, кінчається третій день мого ув'язнення. Вікно моє розчинене, я бачу чорне небо, але я знаю, що воно не чорне, а тільки безхмарне, але ж мені не видно зірок. У день свого арешту я знав тільки одне: «Треба вдержати ініціативу, не віддавати її Раппольду». І ще я усвідомлював велику небезпеку для себе. А більш я нічого не знав. Тепер я знаю більше, бачу ясніше шлях, яким маю пройти. Треба розгортати далі історію вигадувача історій. Вже три дні, як я вигадую, але чи правильно я дію, я досі не знав. А тепер знаю. Це єдино правильний шлях. Те, що я протягом двадцяти років успішно робив для інших, я мушу зробити тепер для себе. Дуже обережно і спритно я вплітатиму в чергові епізоди подробиці про свою роботу, взаємини з підлеглими. Як я, наприклад, ставлюся до своїх співробітників, про це теж Раппольд повинен знати. І про те, як Швейцарське оборонне товариство було засноване на бенкеті, що відбувся на віллі Штурценеггера. Відомо, що Штурценеггер добряче п'є горілку. Він привітний тільки тоді, як вип'є. А коли тверезий, то він просто гидкий. А якщо Раппольд з власної ініціативи не напише історії про Юліуса, то я зроблю це сам. Але я певний, що він зараз сидить за столом і записує все, що я йому розказав...

II

Десь року 1939 я вирішив студіювати юридичні науки. Цікавився я й літературою та історією. Було ясно, що батьківським ділом я ніколи не займатимусь, хоч про це вдома не говорилося ані слова. Та й взагалі вдома ми про моє майбутнє майже не розмовляли. Я ходив до гімназії, але ані мати, ані батько, ані я сам не зв'язували з тим фактом ніяких певних планів. Природно, одного дня постало питання: «Що далі?»

Якось після вечері мати раптом промовила:

— Чи не стати тобі адвокатом?

Я засміявся. Так само вона могла б сказати: «Іди служити в поліцію». Мені це було б зрозуміліше. Але мати думала про своє, бо додала:

— Це прекрасна професія — бути адвокатом, це ж найкраще, що можна собі обрати. В руках адвоката усе, насамперед — закон.

У неї було дуже примітивне уявлення про юриспруденцію, але я не міг їй запропонувати щось краще. Бо до точних наук я хисту не мав. У мене не було тієї витривалості й наполегливості, що потрібні науковцям. Звичайно, я був цікавий, але моя цікавість стосувалася виключно людської поведінки. Коли я все це обміркував, мені стало ясно, що мене найбільше цікавить саме людська поведінка. Тоді я сказав собі: «Звичайно, юрист може стати оборонцем або обвинувачем, або суддею...» Право мене не цікавило. Справедливість — теж. Я вже втратив віру в те, що є справедливість. Взяти хоча б оту історію з Віталем. Або з моїми творами в класичній гімназії. Але я собі сказав: «Як юрист ти матимеш принаймні доступ у ті сфери життя, де сплітаються людські долі, де здійснюються людські мрії, де ув'язнені гинуть або воскресають. Стану оборонцем у кримінальних справах».

— Маєш рацію, — відповів я матері. — Юриспруденція — це моє покликання. Я буду оборонцем у кримінальних справах. От побачиш, жо-

ден вбивця не потрапить більш у тюрму, якщо я захищатиму його в суді...

Мати навіть не всміхнулася, на її обличчі майнув скоріше страх, а батько тільки похитав головою.

Почалася війна. Я був уже унтер-офіцером, а до того ще й студентом-юристом — це було достатньою підставою, щоб стати офіцером. Я подумав, що так воно буде краще. Звісна річ, не слід було переоцінювати вигід лейтенантського життя, але у багатьох відношеннях бути офіцером краще, ніж солдатом. Тож я потрапив до офіцерської школи. Я не був бунтівником, принаймні не був відвертим бунтівником. Я був тепер просто підлеглий і пильно й безсторонньо спостерігав самого себе. Скільки я зможу стояти «струнко» під палючим сонцем, чи витримають мої нерви, чи я таки отому капітану, що поставив мене «струнко», дам у пику? А скільки я зможу повзти в болоті, мов дикий кабан? Із самого початку я помітив, що вони не ставили собі метою нас озлобити, вони хотіли тільки показати свою владу, показати, що можуть ставитися до нас, як до свиней, коли їм тільки заманеться. На все в них була одна відповідь — війна! А коли війна, то й свинство. Ми переживали історію загрожуваної Швейцарії. І в цій історії кожен знаходив собі відповідну роль. Найкращу мав генерал. Він не знав, що нас примушують стояти «струнко» в спеку і що нас на цілі години заганяють у багно, він і не міг цього знати, адже він був генерал. Коли виявилось, що наша армія озброєна недостатньо, він посадив своїх вищих офіцерів на корабель, поплав Фірвальдштетським озером до Рютлі і там видав наказ. Коли я про це почув, то подумав, що вистачило б одного німецького «мессершміта», щоб той корабель пустити на дно озера, і наша армія лишилась би без керівництва. Наша промисловість працювала на повну потужність — ми постачали продукцію насамперед німцям. Ночами ми затемнювали вікна, щоб англійцям було важче знаходити Німеччину. А о десятій годині наша центральна радіостанція припиняла свої передачі, тому що бомбардувальники союзників використовували її для радіопеленгування. Вони летіли завжди на великій висоті від Ла-Маншу на радіостанцію «Беромюнстер», і коли стрілка їхнього радіокомпаса крутилася і вони знали, що перебувають точно над Беромюнстером, то робили розворот, знаючи тепер, що таким ось курсом вони за стільки і стільки хвилин будуть над Мюнхеном, чи над Франкфуртом, чи над Маннгеймом. Ми йшли німцям назустріч і виключали нашу центральну радіостанцію о десятій вечора, щоб не допомагати союзникам. В усьому іншому ми удавали серйозну ситуацію. Співали «Еріку» та «Під ліхтарем», слухали німецьке радіо, а згодом, коли в німців справи пішли навперекіс, ми слухали Лондон, його позивні: перші такти бетховенської симфонії...

Я став піхотним лейтенантом, потім обер-лейтенантом; студіював право в Цюріхському університеті. Були в нас і зрадники. Коли вони вчинили зраду, їм було років по вісімнадцять-дев'ятнадцять. Пригадую, що їх не розстріляли, але вони сиділи в тюрмі ще й тоді, коли німецькі воєнні злочинці давно вже знову займали високі посади в Західній Німеччині. Ми приймали втікачів, наприклад, поляків, а євреїв приймали не дуже багато. Федеральна рада заявила, що не можна ж прийняти всіх євреїв, країна наша, мовляв, невелика, запаси обмежені. Ні, ми не були антисемітами, як німці. У моїй роті один єврей дослужився до лейтенанта.

Я мав репутацію непоганого офіцера, бо в ті часи був мовчазний і стриманий. Проте не байдужий до навколишнього. Під час нічних маршів, коли солдати страшенно втомлювалися й намулювали собі рани на ногах, я розмірковував: «Скільки годин вони ще маршируватимуть мовчки і не ремствуючи?»

Вони рідко ремствували, частіше співали. Бували, звичайно, інциденти. Цілий артдивізіон, наприклад, застрайкував. Одного ранку артилеристи не схотіли вставати. Не пішли навіть снідати. Вони нічого не мали проти своїх командирів. Просто того ранку вони не відчули впевненості, що має бути саме так, а не інакше. Вони кляли генерала, кляли Федеральну раду і не вставали. Командир корпусу викликав війська з іншого району країни. Він хотів напустити їх на страйкуючих. Війська прибули. Але це нічого не допомогло. Коли генерал наказав стріляти вгору, щоб налякати страйкарів, солдати поставили рушниці «до ноги». Втрутилася військова поліція, але й вона нічого не вдіяла. Кінець кінцем дивізіон розформували, і всіх артилеристів розподілили по інших частинах. Громадськість ні про що не довідалась. Траплялися в нас і поодинокі бунтівники. Чим довше тривала війна, тим упевненіше почували себе наші солдати перед офіцерами. Вони оцінювали нас точно і невблаганно. У них були якісь свої списки. Ми всі про це знали. Бували й серйозні події. В одному цюріхському батальйоні застрелили майора. Це був маленький злостивий чоловічок. Ночами він, як це ведеться, перевіряв вартових. Під час однієї з таких перевірок майор не відповів на оклик вартового: «Стій, хто йде?». І вартовий вистрелив. Цей випадок детально не розслідували. Майора поховали з усіма військовими почесностями. Але рота, в якій стався цей нещасний випадок, не проводжала мертвого в останню путь. Отже, і в нас були свої жертви. А чим довше тривала війна, тим тверезіше оцінювали ми дійсність. Історія, якою нас озброїли, історія про незалежну і загрожувану Швейцарію, нам набридла. Ми не хотіли грати нав'язані нам ролі. Звичайно, були серед нас офіцери, які жалкували, що не дійшло до прикордонних інцидентів, були й такі, що гралися у війну по таборах для інтернованих німців, французів і, як уже сказано, поляків. Тож знаходилися начальники таборів, що грали переможців, а інтерновані мусили грати військовополонених. Начальство учиняло їм суворі допити. Складали протоколи, клало на стіл пістолет, а «полонені» мусили розповідати. Розповідати цілими годинами. Начальник часто залишався незадоволений, твердив, що вони не хочуть говорити правди і відправляв їх у карцер. Ніхто з інтернованих не знав, що з ним буде далі. Ніхто не зважувався поскаржитись. А начальник табору ще й заробляв на цьому. Він зменшував продуктивний раціон, а заощаджені таким чином гроші клав собі в кишеню. Коли незадовго до кінця війни якийсь журналіст десь про це заїкнувся, то його заарештували і посадили в тюрму. А коли потім виявилася вся правда, то заарештували начальника табору і його помічників. Але переглянути справу отого журналіста відмовилися. Отож у нас була своя війна, свої воєнні злочинці, свої зрадники і свої засуджені на смерть.

Восени 1944 року мене несподівано зробили капітаном — на кілька років раніше, ніж належало. У січні 1945 року почала працювати школа новобранців, і я дістав під команду роту вісімнадцятирічних та дев'ятнадцятирічних хлопців. На цей час у мене був досвід воєнних років і «практика» офіцера з юридичною освітою. Державний іспит ще треба

було складати, отже, у мене не було ніякої підстави командувати своєю ротою так, як я це робив. Мій тодішній стан можна охарактеризувати як хронічну несамовитість. Можливо, я випробовував себе? Одного ім-листого зимового дня я наказав роті стояти «струнко» на страшному холоді, у них навіть губи взялися памороззю, а один голосно зойкнув, бо шкіра в нього на руці примерзла до рушниці. Я заганяв своїх солдатів у глибокий сніг і не дозволяв їм потім перевзуватися. Не раз я посилав їх після вечері на марш — з повною викладкою і в протигазах. Адже командир роти міг робити, що хотів. А суворість тоді була в моді. І я старався. Хоч і не був певний, що хтось із новобранців не поскаржиться на мене начальникові школи. Я чекав цього щодня. Але нічого не трапилось. І коли я наказував співати, вони співали, співали ту ж саму «Еріку».

Моїм методом виховання була не тільки суворість. Вже десь через місяць я почав добиватися в начальника школи особливих пільг для своєї роти. Моїй роті дозволялося серед тижня — якщо я вважав це за потрібне — приймати душ. Або ж я ввечері брав звільнення аж до півночі і запрошував із собою всю роту. Я вів її у повному складі з казарми до якогось ресторану і там замовляв усім горілку. Начальникові школи це не подобалося, і він питав мене, навіщо я це роблю. «Пане полковнику, — запитував я тоді замість відповіді, — ви задоволені з моєї роти чи ні?» Він знизував плечима. «Ваша рота — найкраща; не знаю, як ви цього досягли».

Я діставав оті пільги так часто, як тільки хотів. Але я випробовував себе. Під час цих вилазок до ресторану ми не тільки пили, це ж легко зрозуміти. Я розкривав серця, розв'язував язики своїх рекрутів, я намагався почути від них протест, заперечення. Я ображав їх, називав підлабузниками, але вони мовчали. Я ж був їх капітан, вони ненавиділи мене. Після таких бенкетів я брався за них ще дужче. Зима минула, настав квітень, і часом по обіді вже добре-таки припікало сонце. Я наказував стояти «струнко» на сонці не якихось десять, а цілих двадцять хвилин. Наказував стояти, поки піт починав заливати їм очі, поки хтось не знепритомніє. Я обходив шеренгу, зазирає їм у вічі, докоряв за погану виправку. Я говорив, наприклад: «Чого ти моргаєш лівою повікою? Хіба так стоять струнко?» Або: «Дихай носом, стисни губи».

І ніхто ані слова.

Лише напередодні звільнення в запас стався інцидент. Всі роти школи новобранців мали увільнення до двох годин ночі. Я пішов із своєю ротою. Цим разом я не мав наміру якось випробувати своїх солдатів. Це був прощальний бенкет і нічого більше. Солдати довго готувались до цього прощального вечора. Командири взводів доповідали мені: організовано оркестр, деякі мої підлеглі виступлять з декламуванням сатиричних віршиків, з експромтами. І тут я мусив наполягти на тому, щоб учасники цього самодіяльного концерту не обминули й моєї особи. Я ж виступати не збирався.

Ми із співами пішли строем до ресторану. Цього разу з самого початку все було невимушеніше і веселіше, аніж на попередніх вечорах, можливо, завдяки маленькому оркестрові. І з першої ж хвилини добре пілося, я це зараз же помітив. Почалося братання — унтер-офі-

цери з солдатами, командири взводів з унтер-офіцерами. Солдати читали гумористичні вірші, часом дотепні, часом безпорадні. Читці прославляли дух солдатського товариства, хтось добрим словом згадав мою вимогливість — навіть тепер! Люди були вже добре напідпитку, коли десь близько опівночі оголосили початок концерту. Зсунули разом чотири столи, вийшло щось на зразок естради. Назвали автора програми — солдата Йозефа Мюллера. Мене це зацікавило, бо Мюллер з самого початку був не такий, як інші солдати. Він поводився замкнуто, командир взводу вважав його впертим хлопцем. Мюллер нічим не вирізнявся з-посеред інших, але я вбачав причину того скоріше в його обмежених фізичних силах, аніж у негативному ставленні до мене чи до військової служби взагалі. За фахом Мюллер був друкарський складач. Пробував він свої сили і як журналіст. У вільний час він, наскільки мені було відомо, читав. з казарми виходив рідко. Мене дуже зацікавив його виступ. Звичайно, нічого особливого я не чекав. Але тепер, коли минула північ, я був не менше напідпитку, ніж мої новобранці. Із своїми лейтенантами я перейшов на «ти» і, можливо, через те почував себе не так упевнено як завжди. Я спробував пригадати, чи не був я колись надто суворий до того Мюллера. І хоч нічого такого пригадати не зміг, проте відчув, що втрачаю звичну самовпевненість. Весь час мені здавалося, що Мюллер, порядкуючи на естраді, дивиться тільки на мене. Я не витримав і звернувся до Мюллерового командира взводу, сподіваючись почути від нього щось цікаве про Мюллера.

— Чого ви хочете, вибачте, чого ти хочеш? — почав він повільно.— Мюллер... трохи чутливіший за інших, він, можливо, трохи... непокірливий.

— Ну, гаразд,— відказав я,— це вже не новина. Але в мене таке відчуття, ніби я до нього колись даремно присікався, образив його...

Лейтенант був уже п'яний.

— Авжеж, ти його образив. Ти його навіть дуже образив. Але не тільки ти. Всі його ображали, вся військова система. Не хоче він перетворюватися на свиню тільки щоб мати змогу захищати Швейцарію. Щоб стати солдатом. Не потрібні йому оці горлодери, замучені відчуттям власної неповноцінності. Йому й уніформа не потрібна. Йому потрібна одним-одна людина, яка б показала, як поводитися із зброєю. Людина, яка показала б йому, що треба робити, коли нападуть. Але уніформа йому не потрібна, як не потрібна і сліпа покора. Він не вірить нікому з офіцерів, принаймні нікому з вищих офіцерів.

Лейтенант осікся, бо почався виступ Мюллера.

Я слухав не уважно. «Звідки це відчуття непевності й страху? — питав я самого себе.— Ти ж сам усе дозволив людям, сам наполягав, щоб на цій останній зустрічі нікого й ніщо не обминули...»

Але не про те йшлося. Це було просто передчуття, що станеться щось незвичайне.

Мюллер почав. Почав з пародії на нашого начальника школи: як він вітає новоприбулих: «...Отож ми зробимо з вас справжніх людей!» Мюллер не виявляв артистизму. В залі почулися голоси. Але Мюллер робив своє, він викликав на естраду напарника. Другий номер програми був смішніший. Мюллер, очевидно, начитався Георга Бюхнера. Він грав полковника, його полковник чимсь трохи нагадував Бюхнерового доктора. Мені запам'яталось таке запитання полковника (про новобранця): «А він добре мочиться кожного ранку? Нехай дбає про те, щоб добре

мочитись і не ставить жодних запитань. Він чує шепіт у болоті? Не повинен чути. У батьківщини болить живіт...»

Цей номер програми був надто складний для більшості солдатів моєї роти.

Потім Мюллер зробив огляд всієї нашої школи новобранців. Окремі сцени викликали сміх. Аж ось — кінцевий номер. Йшлося не про підготований виступ. Мюллер тільки подав ідею. Це мав бути такий собі ніби суд над офіцерами нашої роти. Ідея сподобалася. Мюллер голосно запитав:

— Чи панове самі гратимуть свої ролі, чи вони воліють, щоб ми виступили за них?

Залунали вигуки:

— Хай виходять на естраду!

— Виступайте за них!

Мій лейтенант ступив крок уперед, він хотів сам грати свою роль. Я втримав його. Я прошепотів йому, але не настільки тихо, щоб не почули солдати.

— Чи ти збожеволів?

Лейтенант здивовано глянув на мене. Не знаю, який вигляд був у мене в цей момент. Я тільки пригадую, що боявся катастрофи. Солдати добряче набралися, і якщо вони навіть і не збагнули сенсу Мюллерового номеру, то все ж відчували, що тепер настав їх час. Мюллер тільки подав ідею, тільки підштовхнув, а сам пустив віжки. Голосніше залунали вимоги, щоб офіцери самі грали свої ролі. Я й не помітив, як мій лейтенант опинився на естраді. Інші подалися за ним слідом. І ось уже всі п'ятеро на естраді. Тепер вони закричали, щоб ішов і я. Вибору в мене не було. Мої офіцери стояли на естраді. Якби я тепер сказав, що не піду, зчинився б справжній розгардіяш. Мюллер намагався перекричати своїх товаришів. Він кричав, що йдеться про жарт: обвинувачами й свідками будуть солдати, суддями — теж. Тут і я опинився на естраді. Дивився в обличчя своїх солдатів. Тютюновий дим здіймався під дерев'яну стелю. Тьмяно блимало світло. На столах валялися перекинуті пивні пляшки, у пивних калюжах плавали недокурки сигар і сигарет. Почалося читання «обвинувального акту». Спочатку голоси «обвинувачів» звучали стримано. Дарма що солдати були під впливом алкоголю — їх щось ніби сковувало. Але вони підбадьорювали один одного. Незабаром голоси «обвинувачів» злилися в суцільний гомін. Але «обвинувачення» були несерйозні: команда стояти «струнко» на холоді чи в спеку, нічні марші, повзання по болоту, вправи на плацу — цілими годинами, скасовані відпустки, погана їжа, образи типу: «ви бовдур», «ви ідіот», «ви народилися в свинячому кориті»... Ні, все це було несерйозне, тим більш, що при цьому уникали «обвинувачувати» когось з офіцерів особисто. Але гомін дужчав з кожною секундою. Кожен хотів звести якісь рахунки. Солдати оточили естраду, збуджено жестикулювали. Унтер-офіцери намагалися заспокоїти їх. Аж ось солдати опинились біля нас. Кожен з нас, офіцерів, дивився у вічі своєму особистому опонентові, своєму особистому ворогові. Мої лейтенанти, що самі були хіба на якийсь рік старші за солдатів, розгубилися. Вони теж почали кидати якісь обвинувачення. Хтось із солдатів ухопив одного офіцера за ногу і стягнув його з естради. Тепер почалася справжня колотнеча. Під час бійки (я теж дістав пару добрих стусанів) я думав тільки про одне: те, що тріщали стільці, столи, розлі-

талися на друзки бокали — все це нічого. Скручені в'язи, синці під очима, криваві садна — кічого. Тільки б хтось не витяг штика! І тут мені сійнула думка, я в ту ж мить вихопився з купи тіл, скочив на стіл і щосили вигукнув:

— Рота — встати!

Результат був дивовижний: враз запала майже цілковита тиша. Купа тіл розпалася. А після тиші, що тривала тільки якусь мить, люди почали ніби оживати — стогнали, шморгали носом, глибоко зітхали, оглядали свою уніформу, обмацували рани. Я зателефонував до казарми і викликав нашого лікаря. Розказав йому все, як було, і він пообіцяв приїхати разом із санітаром. Коли я повернувся до залу, солдати вже почали прибирати приміщення. Збудження вщухло, дехто посміхався. Я з полегкістю зітхнув. Аж ось підійшов до мене мій лейтенант і прошепотів мені на вухо, що один якийсь ніяк не прийде до тями, і вони перенесли його в сусідню кімнату. Я поспішив туди. На столі лежав капрал Хуг. Мундир і сорочка розстебнуті. Не помітно було ніякої зовнішньої травми. Він був непритомний, і перше, що спало мені на думку: пробили череп! І тут же я пригадав: капрал Хуг був найбільш нелюбимий унтер-офіцер, старанний, але нездара, син полковника. Я пригадав одну службову розмову з ним, під час якої він признався мені, що боїться своїх солдатів.

— Я знаю,— сказав він тоді,— колись вони мені дадуть жару. А я ж зовсім не хотів бути унтер-офіцером. Це ж батько на тому наполіг... Мій батько...

З Хуга був кепський унтер-офіцер, він був нікчемою, тому солдати ненавиділи його. І ось цей капрал Хуг лежав на столі. Ми не могли нічого вдіяти, мусили чекати на лікаря. Але й лікар нічим не допоміг. Череп цілий, сказав він, це, можливо, струс мозку. У всякому разі, треба доставити потерпілого до казарми. Поки Хуга оглядав лікар, я пішов до залу, де солдати все ще прибирали приміщення. Я намагався з'ясувати, що ж таке трапилось з Хугом. На перше моє запитання хтось крикнув, що Хугові всипало його власне відділення. До Хугового відділення належав і Мюллер. Я спробував щось витягти з нього, але він заявив, що нічого не знає. Всі твердили, ніби нічого не бачили. Ніхто нічого про Хуга не пригадував, ніхто його ніби й не зачіпав, принаймні навмисно.

Я відправив капрала Хуга до казарми, серед ночі наказав покласти його в лазарет і сів писати рапорт.

На світанку Хуг опритомнів. Скаржився, що болить голова, здригався, коли одчинялися двері лазарету, і боязко оглядався. А більше мовчав. Після денного чергування я зайшов до нього. Сів на краєчок ліжка, говорив з ним не як командир роти, а як друг. Що ж сталося? Він похитав головою.

— Страх?

Він ствердно кивнув.

— Забудьте про це. Годині о дев'ятій будемо звільняти в запас. При нагоді я поговорю з вашим батьком.

Хуг простяг мені руку, подякував. Він почував себе уже так добре, що міг встати. Сказав:

— Не розповідайте нічого батькові.

Я відповів:

— Поки що лишайтесь тут. Я скажу, щоб сюди принесли ваші речі. Але на акт звільнення прийдіть. Візьміть себе в руки.

12

Ще до обіду начальник кантональної поліції приніс мені газети. Раппольд переказав мені привіт, а сам він, мовляв, чимсь зайнятий і прийде хіба тільки надвечір. Начальник поспішав. Я пошукав у газетах дальших коментарів щодо мого арешту. Але писали про це небагато.

Нарешті пізно ввечері приходять Раппольд. Здається, настрої у нього не дуже піднесені. Але й недобррозичливості до мене я не відчуваю. Він приніс примірник протоколу моєї розповіді. Я мушу підписати кожну сторінку. Він каже, що я, мовляв, у своїх описах приділяю забагато уваги незначним деталям. Цим самим я завдаю йому зайвої роботи. Я заперечую: він же хоче знати правду. І я кажу:

— Правди я не знаю. Знаю тільки обставини. А правду знайти — це вже ваше завдання. Найрозумніше буде, коли ви оті мої деталі покажете особам, яких я тут згадую. Вам безперечно допоможуть.

Хоч він і не признається, проте я знаю, що він показує протоколи тим особам.

— Нам треба працювати швидше, — каже він. — У кімнаті начальника я звелів поставити магнітофон. Ви, звичайно, може не погодитись на таку форму допиту.

Я не маю нічого проти такої форми допиту. Навпаки. По дорозі до кімнати начальника я резюмую те, що вже написав після останньої розмови, а саме: як я став офіцером, справа капрала Хуга. Наші кроки озиваються луною. Раппольду важко зрозуміти мене.

— Мої історії, мабуть, вас більше не цікавлять, — кажу я, коли ми опинилися в кімнаті засідань.

— Отут біля цього столу, — відказує він, — убивця з Ерлікона зізнався у своєму злочині. Протягом години його обслідував лікар. Все це — тактика, не більш. Потім його примусили розказувати історію його життя. Історію невинну, історію життя чесною людиною. Але було відомо, що ця чесна людина чинила дрібні крадіжки, в його кімнаті знайшли крадене. Все лежало ось у цій шухляді: срібні попільнички, свічки, маленькі складані ножички в перламутровій оправі. Протягом трьох годин він вважався чесною людиною, якій навіть каятися не було в чому. Ну, просто бездоганно чесна людина! А тоді начальник вийняв з шухляди срібну попільничку і поставив її на стіл, бо всі ж курили. Чесний чоловік зблід. Він не міг заперечувати: так, він справді украв попільничку. Він працював нічним сторожем, вахтером, заходив до службових кімнат директорів. Одного разу він не зміг подолати спокуси, й маленька срібна попільничка стала його власністю. Отак воно було. Тут треба зрозуміти, що він раніше не хотів про це говорити. Він і сам не міг зрозуміти, як воно так вийшло? Вислухавши це, начальник поліції до шухляди і витяг звідти свічки, потім маленькі кишенькові ножички в перламутровій оправі. Ні, це піймався не убивця, а тільки дрібний злодій і брехун. А тепер сам начальник почав розказувати історію життя «чесної людини». Він знав багато такого, про що той незгадав. Наприклад, як той сфальсифікував результати стрі-

лецького змагання, щоб перейти у вищий розряд. Дрібниця, звичайно. Але начальник витратив цілу годину на те, щоб спокійним і привітним тоном розказати історію життя «чесної людини». Ні, вбивцю вони не спіймали, але... Отому «чесному» стало несила терпіти далі, він враз підвівся, губи його побіліли, і він викрикнув: «Так, я її вбив, я, я, я...» Вони й раніше про це здогадувались, бо він, наречений убитої, ніколи не спитав, за яких обставин і коли саме її було вбито. Але вони не мали доказів. Правду не завжди можна довести. Проте якась історія може її виявити...

Ми переходимо до справи. Стемніло. Раппольд підсуває мені магнітофон. Ми сідаємо за стіл один проти одного. Раппольд правою рукою регулює силу звуку, вибачається, що так невправно орудує цим приладом.

Хуг був командиром мого полку і мешкав тоді на Буренвегу. Тепер він мій сусід. Садибу, де стоїть мій дім, я придбав у нього. Він у цих місцях продав чимало землі під забудову. Генігеру, голові партії лібералів, він також продав добрий шмат землі, тим самим завдавши шкоди мені. Довелося відступити Генігерові сотню квадратних метрів, щоб дати йому змогу прокласти вулицю до своїх прибуткових будинків. Тепер Хуг мешкає на Отенбергштрассе. Його старий будинок на Буренвегу вже знесений. У тому будинку Хуг народився. Його предки були селяни. Він, єдиний син у батьків, вивчав машинобудівну справу, поїхав у Росію, до Петербурга, в 1917 році повернувся через Скандинавію до Швейцарії без будь-яких засобів до життя: щодо його маєтності в Росії, то...

Раппольд перебиває мене, магнітофон крутиться далі...

— Ближче до вашої історії,— нагадує він.

Хуг сдружився з дівчиною з родини Кохергансів,— машинобудівний завод Кохерганса,— став компаньйоном тестя, згодом технічним директором, пізніше радником управління і членом адміністративної ради. Був також артилерійським офіцером міліції. Там дослужився до полковника. Під його керівництвом підприємство Кохерганса дедалі розширювалося. У травні 1945 року, коли Хуг запросив мене до себе на розмову, підприємства фірми Кохерганса вважалися значними машинобудівними заводами Швейцарії. Хуг був, окрім того, ще й членом адміністративної ради банківського товариства...

— Держіться ближче вашої історії, пане Вінд, вашої історії...— вдруге нагадав Раппольд.

— Моеї історії? Та це ж і є моя історія! Хуг запросив мене на розмову. Його син Альберт дослужився в моїй роті до чину унтер-офіцера. І тепер цей син потрапив до клініки нервовохворих. Хуг признався мені в цьому тремтячим голосом. Голосом, в якому чути сльози, хоч очі й сухі. Хуг сказав, що Альберт зазнав шоку. Він провів мене до вітальні, підлогу вкривали дорогі килими. Я помітив ще цілий ряд торшерів з шовковими абажурами. З вікон відкривався чудовий краєвид на місто. Шкіряні крісла, чорний блискучий рояль, полиці з книжками. Служниця принесла вино. Хуг говорив мені компліменти. Одне тільки закинув — мовляв, я мусив уважніше ставитись до його сина. Незалежно від психічного шоку, лікар встановив тоді, що зламано троє ребер, є і синці від ударів. Хуг був цілком у курсі справи. Він сказав, що я мусив гукнути оте «Рота, встати!» на кілька хвилин раніше. Тоді б усе було інакше. Він ще запитав, чому я потім не піклувався про його сина. Якби я зробив те, до чого зобов'язував мене пост командира роти, то справа обмежилася б дисциплінарними заходами. А тепер — Хуг си-

дів передо мною, високий, огрядний, нога на ногу, в руці бокал з вином — тепер справа зайшла надто далеко. У нього тут уже всі побували. Усіх він приймав так само приязно, як і мене. Місто, овіяне теплим сухим вітром, лежало перед нами. Всі сиділи тут з чаркою вина: мої командири відділень, мої унтер-офіцери, а також і Мюллер. Але Мюллер ні в чому не признався. «Він і далі все заперечує,— сказав Хуг,— хоч усі показали проти нього». Кажуть, що саме Мюллер бив Хуга-молодшого. Я висловив свої міркування. Сказав, що Мюллера я й на мить не спускав з ока. Хуг показав мені свідчення всіх інших. У нього в руках були всі ці свідчення у письмовій формі, скріплені підписами. Насамперед, сказав Хуг, не можна було допустити отого Мюллерового виступу. Тексти треба було прочитати заздалегідь. На думку Хуга, не підлягало й найменшому сумніву, що Мюллер свідомо спровокував бійку і що він, як тільки солдати відчували волю, сам накинувся на капрала Хуга. Я заперечував, я не міг тому повірити. Я намагався якось викрутитись. Але Хуг передбачив оті мої ходи. Я до цього моменту просто не помічав, що протоколи були оформлені так, ніби я сам провів допити. Я одверто заявив Хугові, що вважаю це за фальсифікацію. Але він відказав, що саме тому мусив провести допити, що я через хворобу не міг цього зробити сам. «Але ж я не був хворий!»— «Бачте, я всім, кого допитував, пояснював, що капітан Вінд хворий і не може сам провести допити»,— відповів мені на це полковник Хуг.— «А що засвідчив ваш син?»

Цього запитання Хуг не сподівався. Обличчя його ледь помітно спохмурніло, але він змовчав. Я попросив дати мені час подумати над усім цим, але Хуг не погодився. Нагадав мені про мій обов'язок. А я не міг як слід збагнути, чого він хоче добитися отими протоколами. Я знову розповів йому все з самого початку, нічого не приховуючи. Сказав і про те, як на мене раптом насунуло оте прикре передчуття. А наприкінці сказав: «Прошу, пане полковнику, пояснити мені принаймні хоч таке: що ви маєте на меті?» Запала мовчанка. Хуг нічого не відповів. Він попрощався й погодився з тим, що я мушу ще подумати.

Я розшукав Мюллера. Домовився зустрітись з ним у пивниці Кропфа. Ми пили з ним пиво, і я розказав йому, що полковник Хуг викликав і мене. «Тоді, значить, все йде гаразд!»— відказав на це Мюллер. Я заперечив. «Дайте людям спокій,— вів далі Мюллер.— Що мені треба було знати, те я знаю. Під час усього курсу навчання в школі новобранців я спостерігав, як швидко доросла людина перетворюється на свиню. Ніхто не протестує, коли з ним в ім'я свободи і незалежності поводяться, як із свинею. Отакі були мої спостереження. А ви знаєте, пане Вінд (він не назвав мене капітаном), якої я про це думки. Останнього вечора я поставив перед ними дзеркало. І вони себе впізнали. Правда стала їм нестерпна. Коли ми розіграли сцену суду — ви ж пригадуєте? — вони обвинувачували офіцерів, а не самих себе. І мусили розпочати бійку. Я це передбачав. А тепер мушу за це розплачуватись. Я прекрасно знаю, що вас не через хворобу усунули від допитів, пане Вінд. Кажу це тільки для того, щоб внести ясність в цю справу...».

Мюллер вважав, що йому дадуть місяць ув'язнення, можливо, навіть умовно. Я побажав йому щастя й поїхав на Буренвег. Хуг був пригнічений. Коли я сказав йому, що зроблену ним роботу вважатиму

за свою, він розвеселився. Прощаючись, сказав: «Якщо тільки матимете змогу, відвідайте, прошу вас, мого сина. Він вас поважає...»

Через місяць Мюллера судив дивізійний суд. Становище його було нелегке. Військовий прокурор назбирав матеріалу. Про умовне покарання не могло бути й мови. Це була для Мюллера несподіванка, з якою він навіть згодом не примирився.

Раппольд дихає важко. Видно, що він останнім часом працює надто багато.

— Ну,— питає він, бачачи, що я не маю охоти говорити далі,— то що ж насправді сталося?

— Що я можу сказати? Звичайно, Мюллер і не доторкнувся до того капрала Хуга. Капрал з переляку кинувся тікати, зачепився за стілець і впав — все дуже просто. Упав невдало: зламав трое ребер, забився, знепритомнів. Каже, що він боягуз! А чому ж боягуз? Хіба конче треба брати участь у якійсь там бійці?

Раппольд обурений.

— Нема тут чого обурюватись, — кажу я. — Мюллер хотів продемонструвати успіх, дійову силу свого «дзеркала». І був готовий сплатити за це певну ціну. Але суд, розглядаючи справу, підвищив ціну. Тільки тому, що Мюллер колись був членом Співки соціалістичної молоді. Це несправедливо, але нічого не можна було вдіяти.

— Ну, то й що? — питає Раппольд. — Розповідайте мені тепер усю Мюллерову історію! Чи може, ви дуже втомилися? Знесилені? Хочете їсти? Зробимо перерву?

Я почуваюся ніяково.

Але Раппольд не вгамовується:

— Ви тільки вдаєте, ніби зніяковіли!

Я заперечую, тож він каже далі:

— Ми Мюллера знаємо!

— Випадково?

— Та й ви, пане Вінд, знаєте Мюллерову історію. Чому ж ви не хочете розказувати?

Я всміхаюся і кажу:

— Чому це я все маю робити сам?

— Що ви хочете цим сказати?

— Ваша черга. Мюллерова історія — ваша історія.

Раппольд зупиняє магнітофон, перемотує стрічку. Видно, що він не хоче, щоб Мюллерова історія була записана до протоколу.

— Що у вас на меті? — питає він, перемотуючи стрічку до того місця, де починається наша розмова про Мюллера. Раппольд наполягає на своєму запитанні. Я мовчу. Справді, що я маю на меті? Та нічого! Мені цікаво, що розповість Раппольд про Мюллера.

— Ви висміяли полковника Хуга, коли він тоді сказав, що Мюллер помститься.

Раппольд вимкнув магнітофон. Наговорену стрічку він кладе у коробку, а коробку — в портфель. Тоді бере маленькі ножиці, демагнетизовані, одрізає кілька метрів стрічки з нашою розмовою про Мюллера. Але ці метри він не кидає в кошик для паперів, а ховає в кишеню піджака.

Ось я знов у своїй камері, мені приносять вечерю. Сьома година. Не знаю чому, але сьому годину я сприймаю ніби ніч. Відколи я у в'язниці, я сплю міцніше і довше. Сплю по вісім, а то й по десять годин.

Раппольд приніс мені ще й вечірні випуски щоденних газет і листа від Барбари. Барбара посилає мені листи через поліцію. Пише, що перетрусили увесь дім, а Тобіаса і Етель це тільки звеселило. Щоб мені закидають, про те вона знає лише з газет. До того ж коло дому чатують і не пускають у дім нікого з моїх співробітників. Поліція порадила їй не підтримувати контакту з моїми співробітниками. Звичайно, вона може з ними зустрічатись, але є така думка, що ці зустрічі тільки ускладнять моє становище. З Юліусом вона розмовляла по телефону тільки раз. Юліус сказав, що ділу бракує голови. Тільки тепер всі вони взнали, що я ні до кого не відчував справжньої довіри. Барбара пише:

«Подзвонив Хуг і сказав, що наші телефонні розмови підслуховують. Не сушіть собі голову, сказав Хуг, Гаррі скоро буде на волі. Ми знайдемо справжнього винуватця...»

Майже всі газети надрукували лист читача, підписаний ініціалами Д. В. М. Цей Д. В. М. бере під захист методи Оборонного товариства. Смішно, мовляв, говорити про те, ніби керуючий справами Товариства підкупив пресу і керівних парламентарів у такий тонкий спосіб, що відповідні особи навіть не змогли помітити цього підкупу...

Я не дочитую листа. Пізнаю стиль. Його писав Юліус. Д. В. М. — це інженер-ельзасець, йому сімдесят років, живе на скромну пенсію. Моє бюро видає йому щомісяця доплату — якісь там двісті-триста франків. За це він повинен підписувати «листи читачів», а в разі потреби підшукувати людей, які так само підписали б «листи до редакції». Одна цюріхська щоденна газета якось на свято федерації провела серед читачів анкету з питань озброєння нашої армії. Надійшло дві тисячі листів. З них тисячу шістсот організувало моє бюро. То була велика робота, але вона себе виправдала. Цюріхська газета опублікувала у спеціальному додатку шістдесят листів, з них сорок п'ять виготовили ми. Інша цюріхська газета написала в передовій, що, мовляв, наслідки проведеного опиту репрезентують громадську думку швейцарського народу. Я завжди орієнтував своїх співробітників на використання таких листів. Зрозуміло, що «листи читачів» — тільки одна з багатьох можливостей поширити якусь думку. Мені завжди закидали, ніби я робив тільки те, що й інші могли б зробити так само легко. Я — реаліст. Хоч ніхто цьому не вірить. Я працюю з фактами, з тим, що існує насправді. Я, наприклад, успішно працюю з тим фактом, що у нас у Швейцарії є багато об'єднань і спілок. Ці численні об'єднання і спілки влаштовують щонайменше раз на рік збори. Члени зустрічаються, президії складають звіти, їх знову обирають, все це триває не більше години. А потім буває художня частина. Проте наші об'єднання неохоче дають на це гроші. У Швейцарії є чимало письменників. Десять із сімсот чоловік проживають у самій тільки німецькомовній Швейцарії. Багато з них роз'їжджають по країні і виступають з доповідями. Здебільшого вони одержують сто франків за доповідь. Часто їх запрошують на збори об'єднань — взяти участь у художній частині. Не тому, що вони добре виступають, а тому що їм можна дешево заплатити. Перший-ліпший дотепник-конферансьє зажадає чотириста франків за виступ. Ось тут я втрутився. Заснував службу доповідей. Я звернувся до тих мандрівних письменників як агент, посередник. За кожную доповідь я гарантую їм п'ятсот франків, але визначаю і теми їх доповідей: військова справа у Швейцарії за давніх часів, тепер і в майбутньому; людина і атомна бомба і т. д. І вони повинні агітувати за мою сильну армію. Я ж не якийсь простак, я завжди казав: агітувати треба ненав'язливо, не бити

просто в лоб. Я замовив діапозитиви, купив проєкційні апарати і озброїв усім цим письменників. Подбав і про те, щоб у залі виступів лежали книжки доповідачів. Члени об'єднань, що приходили на художню частину безплатно, вважали за свій обов'язок купувати ці книжки. А мої письменники мусили їх надписувати і робили це вельми охоче. У моєму бюро четверо займалися виключно цією службою доповідей.

Звичайно, мої письменники не завжди і не скрізь можуть виступати з моїми улюбленими темами. Треба не забувати також і про інший матеріал. Я ж не хочу, щоб усі розкусили, що то за служба доповідей. Але я в інший спосіб дбаю про різноманітність тематики. Замість письменника я посилаю якогось старшого офіцера, бригадира або й полковника. Цих офіцерів я відповідно готую. Я вдихаю в них життєрадісність, привітність, вчу, як завойовувати популярність. Вони повинні вміти з іронією ставитися до свого офіцерського стану. Це викликає симпатію. Кілька разів я не без успіху запрошував на такі збори німецьких генералів другої світової війни. Не для музикознавців, а для юристів, студентів або вчителів. Я добився й того, що зміг з двадцятьма редакторами основних щоденних газет взяти участь у славнозвісних середземноморських маневрах. Нехай побачать на власні очі, що таке справжня армія, нехай порівняють з нашою армією! Нехай заохотяться мати добру армію! У Берні я відкрив прес-центр. Звісна річ, секретна інформація надходить до Оборонного товариства і по інших каналах. Недарма ж я подбав про те, щоб командири дивізій, бригад та впливові промисловці сиділи в президії Товариства. Мій прес-центр в Берні випускає щотижня бюлетень. Його надсилають до семисот газет; звичайно ж, безплатно. Щомісяця до редакцій надходять ілюстровані репортажі. Коли потрібно, то я даю кошти і на кліше. І доручаю цю роботу тільки найкращим фахівцям. Часто я замовляю їм фоторепортажі, оплачую добре роботу, а тоді вимагаю, щоб вони самі від свого імені надсилали це до журналів. У такий спосіб у великих і дрібних ілюстрованих журналах з'являються мої репортажі. А кінець кінцем у такий спосіб у народі виникає єдина думка. Я допомагаю і нашим парламентаріям, виходячи з того факту, що наші парламентарії мають обмаль часу для своєї роботи, надто мало спеціальних знань, одержують надто малу платню і мають надто великі видатки. З усіх питань, пов'язаних з нашою армією, мої співробітники виготовляють документацію — вона має приємний і портативний зовнішній вигляд, викладена в стислих резюме, ілюстрована фактичним матеріалом. Цю документацію передають парламентаріям на їх вимогу. І вони за короткий час можуть скласти собі тверде й точне уявлення про всі питання, що йдуть на обговорення. Послання, що їх Федеральна рада передає до парламенту, дуже розтягнені, їх важко зрозуміти. Мої послання, витримані в стилі бульварної преси, рясніють великими червоними і чорними заголовками. А я ж не такий дурний, щоб відкрито вручати нашим національним кантональним радникам таку документацію. Я додержую найсуворішої таємниці. І не вимагаю від будь-кого з парламентаріїв визнання, що він мав якусь користь від моєї роботи. Коли одного разу виявилось, що моє бюро вручає людям такі послання, я подбав про те, щоб знялася буря протесту. Деяким видатним членам Національної ради я дав на підпис листи читачів, а потім опублікував їх у впливових газетах. За рік до великої дискусії в парламенті з питання, скільки в майбутньому має бути витрачено на озброєння — шістнадцять чи вісім мільярдів, я організував зйомку-ігрового фільму. Кошти: сімсот п'ятдесят тисяч франків.

Фільм мав назву: «Остання мобілізація». Я доручив написати сценарій видатному письменникові, а не якимсь там писакам, я довірив постановку молодому талановитому режисеру, запросив кваліфікованих акторів. Фільм мав великий успіх. Я на ньому дещо заробив. Фільм показав долю швейцарців, що спіткає їх, якщо не буде в них армії. Це був гарний фільм. Відтоді мене раз у раз просять ставити нові фільми. Подумаю. Почекаю, поки Раппольд закінчить слідство. Тоді вирішу.

13

Мені було тридцять років, отже, до молоді я вже не належав. Я повернувся до Швейцарії, разом зі мною Барбара. Ми ще не були одружені, про це ще не було й мови. Джеку Ф. Барту я пообіцяв відкрити у Цюріху бюро. Така обіцянка до чогось зобов'язувала. Я відчував, що Джек довірив мені Барбару тільки за цієї умови. Щодо Барбари я мав на меті таке: спробувати зруйнувати її історію. В літаку я розпочав ніби жартома розмову про одруження. Барбара промовила:

— Облиш краще такі думки. Я не створена для одруження. Я схожа на свою матір, я надто чутлива, надто ніжної конституції, я з тобою ніколи не зживуся. Ти — сильний, ти — мужчина, що можеш все. Ти схожий на мого батька...

А я почав руйнувати історію Барбариного народження.

— Ти — це ти, — казав я. — Ти повинна сприймати всерйоз саму себе, а не батька чи матір. Ти можеш бути така ж сильна, як і я. Тільки сприймай сама себе всерйоз. Тобі треба весь час думати про те, що кожна людина живе своїм власним життям. Ніхто не живе життям іншого. Кожна людина має не одне обличчя, а декілька.

— Ах, — зітхнула Барбара, — ти такий несхожий на інших. Приїдиш у Нью-Йорк і продаєш оцим американцям садових гномиків. Та й взагалі я не знаю, чого ти хочеш.

— Я хочу одного: пройти крізь життя якомога безтурботніше. Наприклад, разом з тобою...

Отак воно почалося. Я зробив з Барбари чудову дівчину, створив їй нову історію, нашу історію, історію чоловіка й жінки.

Ми приземлилися у Дюбендорфі, за нами приїхав Альберт Хуг. Джек повідомив свого приятеля Хуга про наш приїзд. Барбара мала жити в Хуга. З аеродрому ми поїхали на Буренвег. Альберт був у добром настрої, незважаючи на те, що саме тепер у них з батьком виникли незгоди. Альберт хотів учитися музики. Можливо, стане колись диригентом або чимось подібним. Але батько казав: «Це — балачки. У тебе немає справжньої твердої лінії...» У мене теж не було твердої лінії, але були плани. Ситуація була сприятлива. Я мав намір порекомендувати Альберта Барбарі в супутники на час передбачуваної подорожі по Європі. А я писав би їй листи щодня або принаймні щотижня. Ці листи зробили б своє діло. Альберт виграв би час. Щодо нього, то я робив це не заради чистої любові до ближнього, але й не з егоїзму. Я мав намір заприятелитися з молодим, а також і з старим Хугом, це мені було потрібно.

Мої плани здійснились. Барбара й Альберт вирушили в дорогу на початку нового року. А я ж до перших весняних днів багато розмов-

ляв з полковником Хугом. Часом він розмовляв зі мною ніби із своїм сином. Я охоче слухав. Але поступово він і сам додумався до багато дечого. «Звісно, кожен живе своїм власним життям»,— казав він у такі моменти. Але до глибшого аналізу не доходило. Він наполягав на тому, що людина повинна мати якусь тверду лінію. «Я розробив для Альберта певну тверду лінію. Боже ж мій, ніяк не зрозумію, чому він її не приймає. Сам він, очевидно, не спроможний вирішити це питання...»

І такі речі він повторював раз у раз. А коли я звертав його увагу на те, що я також не маю ніякої твердої лінії, він сміявся: «У вас не тільки є тверда лінія, ви по вінця сповнені сарказму...»

Джек Ф. Барт усе підганяв у листах:

«Тепер, після війни, товариства цивільної авіації засновуються знову. Нові літаки купують і в Європі. Будуватимуть нові аеропорти, і ми могли б на цьому добре заробити. Концерн «Фрідом» виготовляє радари установки, різноманітні допоміжні посадочні прилади, наприклад, системи ІЛС, освітлення для злітної доріжки, радіомаяки, бортові радари, турбіни. Не будь дурнем, хлопче, старайся. Америка розгорне в Європі енергійну діяльність, і ти матимеш добрий кусень цього пирога...»

Справа затяглася. Поки Альберт з Барбарою подорожували по Європі, заїздили в Париж, Флоренцію, Рим, Варшаву, я, починаючи з травня і до початку листопада, возив по Швейцарії «Еллен-ревю на льоду»: ревю гастролювало в Цюріху, Люцерні, Аарау, Базелі, Шаффгаузені... Еллен Ратенау, власниця гамбурзького цирку, послала свій власний цирк з тваринами (ведмеді, поні, кішки) до Англії, щоб поїхати в турне по Європі з Кіцбюлерським ревю на льоду. Еллен Ратенау була в добрих стосунках з окупаційними військами, то її турне проходило спершу в Німеччині, а потім вона дістала дозвіл на виїзд до Швейцарії. Еллен купила велику машину для виготовлення льоду й обладнання для сцени. У кількох швейцарських газетах вона помістила велике оголошення: «Потрібен керівник турне по Швейцарії» і далі всі подробиці. Я зголосився — мені хотілося дістати цю посаду, не знаю навіть чому. Тобто певна причина була, але я її сам ще не усвідомлював. Я прийняв цю посаду, мабуть, тому, щоб довести Хугові, ніби у мене немає ніякої твердої лінії. «Бачте,— сказав я йому,— філія бюро для вашого друга Джека Ф. Барта, це таке діло... Я почекаю до осені. А тим часом поїду в турне. Там я все спокійно обміркую».

Хуг жахнувся, але потім сприйняв це як вияв мого сарказму.

Я написав Еллен Ратенау, що продавав у Нью-Йорку садових гномиків і вважаю, що зумію продавати швейцарцям ревю на льоду. У Еллен Ратенау готівки було обмаль, і я зобов'язався сплатити сто тисяч франків митної застави. Я зобов'язався також оплатити приміщення скрізь, де відбуватимуться гастролі. До того ж внести ще певну гарантійну суму за електроенергію, водопостачання та транспортні кошти швейцарській федеральній залізниці. Тож я мусив витратити чимало грошей, але це мене не турбувало. Я склав план турне, тобто просто скопіював план турне цирку Кні. Написав програму, дав надрукувати афіші, потім поїхав до перших десятих пунктів, де мали відбутися гастролі, переговорив з місцевою владою, підписав контракти. Восьмого квітня Еллен Ратенау з усіма своїми машинами переїхала кордон біля Базеля. З нею було лише вісім робітників, ще двадцятьох і двох кухар-

рів мені треба було шукати в Швейцарії. Виступи скрізь мали успіх: у Цюріху, в Люцерні, в Аарау. Майже всі місця щовечора були зайняті. Кожного разу після початку вистави я йшов до каси і забирав гроші. Щовечора я приносив сімнадцять тисяч франків з каси до своєї машини, де стояв сейф. Завіски були щільно запнуті, дверцята з обох боків замкнені на автоматичні замки. Щовечора після вистави до мене приходила Еллен і забирала свою частину. З цих грошей вона видавала платню своїм артистам та робітникам, оплачувала приміщення, транспортні видатки. Я оплачував частково рекламу та свої особисті витрати. Було домовлено, що автомашини-вагончик, пристосована для житла, перебуває в моєму розпорядженні.

Еллен привезла з собою Вільяма. Це був її цирковий майстер і друг. Як правило, Вільям жив при Еллен. Але часом вони сварилися, і тоді він приходив до мене. Еллен була вдова. Її чоловік, колись відомий канатоходець, під час війни став льотчиком. У Франції він зробив вимушену посадку за лінією фронту, партизани взяли його в полон, розстріляли, а його уніформу послали до паризької комендатури окупантів.

Еллен була єдиною дочкою власника цирку Ратенау. Після смерті батька у 1938 році Еллен очолила підприємство. Все йшло гаразд. Навіть під час війни її цирк зміг гастролювати в Парижі. Здебільшого вона виїжджала за дорученням організації «Сила в радості», щоправда з меншою програмою, без іноземних номерів. Із ще меншою програмою вона виїжджала часом і на фронт. В останні місяці війни Еллен працювала, водієм в організації Червоного Хреста і десь на перев'язочному пункті Східного фронту зустрілася з Вільямом.

«Не знаю,— починав завжди Вільям після сварки з Еллен, коли вона виселяла його з автомашини, в якій вони жили.— Не знаю, заради чого вона це для мене зробила. Я тоді вже досить довго перебував у дорозі і майже доїхав до Дрездена. Прийшов на перев'язочний пункт і побачив там Еллен. Там якраз добирали кілька сотень поранених, щоб відправити їх на захід одним з останніх поїздів. Я не був поранений. Уяви собі таке, Гаррі: чотири роки на Східному фронті і не поранений. Обморожування були, це так, але жодного поранення. Тож прийшов я на той перев'язочний пункт. і мені теж схотілося бути пораненим і належати до тих, що поїдуть цим поїздом на захід. І ось я перед Еллен. Я тільки глянув на неї, а вона вже тягне мене у перев'язочний намет, зриває з мене куртку, сорочку і накладає мені пов'язку, таку товстенну і тверду, що я ледве дихаю. А потім вона все влаштовує так, щоб я зміг поїхати першим же поїздом. І вона теж їде. Вона нашіптує, як мені треба поводитися, каже, щоб я тікав. Так, так. І потім тікає разом зі мною. Це було десь недалеко від Касселя. Вночі ми втекли з ешелону. Не розумію, чому вона це для мене зробила. Скрізь вона брала мене з собою. У Гамбурзі я жив у її домі. Спочатку там жили біженці, потім вони виїхали. І тоді ми лишилися самі, ніби чоловік і жінка. В її кімнаті стоїть велика вітрина, вітрина із скла, а в ній висить уніформа її покійного Еріха. Що ти на це скажеш? А як я брав у руки пляшку горілки, то вона дивилася на мене, дивилась, як жінка, що кохає, розумієш, дивилась очима, яких більше немає на світі, а я пив горілку склянками, знаєш, склянками, як воду, то вона іноді говорила: «Ну точно, як Еріх!» Отак вона завжди казала...»

Наше турне проходило успішно. Але цей успіх ставав для нас фатальним. Я мало розумівся на цій справі. У Люцерні ми мали гастролювати два тижні. Але успіх був такий, що ми лишалися ще і ще,

аж поки вже ніхто до нас не йшов. Отак воно й почалося. Мій план турне пішов шкереберть. Настала дощсва пора, а в дощ людей приходило зовсім мало. Еллен була погана хазяйка. У нас не було належних грошових резервів, ми просто брали гроші і сяк-так хазяйнували. Але завжди якось викручувалися. У Фрауенфельді нам стало зовсім зле. То було в жовтні, і одного дня ми опинилися без грошей, в усякому разі їх було в нас замало, щоб сплатити всі видатки. У мене були, звісно, власні гроші, але мій банківський консультант, до якого я їздив, щоб знову поставити оте ревію на ноги, порадив мені не вкладати більше нічого в це діло. Я послухав його. Тепер треба було якось обходитися щоденним виторгом.

У ті дні й почалася історія Вільяма. Власне, кінець його історії. Це було після останньої вистави у Фрауенфельді. Вільям був хворий, стомлений. Пішов до Еллен у вагончик і сказав:

— Не можу більше. Не можу керувати розбиранням намету. Скажу Сонні Мареку, нехай керує...

А тоді підійшов до стінної шафи й дістав звідти пляшку «шінкенхегеру», а Еллен, що мовчки слухала і стежила за ним, раптом скрикнула:

— Вільяме, боже ж мій, що це ти п'єш і п'єш. Саме тепер не треба тобі пити. Ти ж чудово знаєш, про що йдеться. Якщо ти увесь свій проклятуший парк машин не вивезеш вчасно, то сьогодні ввечері наша вистава в Шаффгаузені провалиться. Ти ж, як нап'єшся, то зовсім ні на що не здатний, люди тоді працюють абияк...

Вільям нічого не відповів Еллен, взяв пляшку і прийшов до мене.

— На дідька все це мені потрібно,— сказав він.— Платіть людям те, що треба, то вони й працюватимуть як слід. А чого нам їхати до того Шаффгаузена?

Він пішов, не чекаючи моєї відповіді. Я — за ним слідом, просто в намет. Останні глядачі, що після вистави випили ще по чарці, забрались геть. Робітники розбирали буфетну стойку, пляшки й бокали були вже запаковані. Почали демонтувати і основний намет. Вільям звернувся до дівчини, що обслуговувала бар:

— Дай-но мені ще пляшку горілки.

— Немає горілки, Вільяме. Ніхто, крім тебе, горілки не питає. Коли хочеш, у мене є коньяк.

Вільям сьогодні погодився і на коньяк. Звертаючись до мене, він сказав:

— У вагончику в мене запас. Але я до вагончика більш не піду. Я її тепер не хочу бачити.

Дівчина з бару зажадала шістнадцять франків за пляшку коньяку.

— Запиши на мене,— гукнув Вільям.

— Не можу нічого записувати, Еллен влаштує мені скандал, коли я щось запишу. Та й взагалі вона заборонила давати тобі будь-що. Коли закінчимо демонтаж, ти не дістанеш нічого, так сказала Еллен.

Вільям нічого не відповів, поклав пляшку в кишеню свого шкіряного пальта й помахав мені рукою.

— Ходімо, Гаррі. Вони тут упораються без мене. Ходімо до твоєї машини...

Пляшка «шінкенхегеру» ще не спорожніла. Він поставив її поруч із коньяком на маленький стіл. У мене був, як і в Еллен, салон-вагон, тобто вагончик на дві половини — спереду «салон», а далі — спальня.

Тож ми зайшли до «салону». Вільям узяв дві великі склянки, налив горілки. Дав мені склянку. Я ковтнув. Сам він пив ту горілку, як воду. Нараз він вийняв з внутрішньої кишені пальта револьвер, відтягнув запобіжник і поклав поруч із пляшкою коньяку.

— Мене тут нема, розумієш, Гаррі,— заговорив він,— мене тут немає. А де ж я, знаєш? Я тобі скажу, тобі я це скажу. Я в бункері під Браславом. У браславському бункері...

І почав розповідати. Я давно вже знав цю історію, він викладав її мені вже не раз. Бувало, посвариться з Еллен, приходять до мене й розповідає. Навіщо йому при цьому був потрібен той револьвер, я не знав.

— Я ніколи не просився у розвідку чи щось там подібне,— Вільям говорив надтріснутим, п'яним голосом,— розумієш, Гаррі, я цього ніколи не робив. Але одного разу мене це не обминуло. Надійшов наказ від командира батальйону: капітан Шпайер і десятеро солдатів мають... Уночі ми годину або й дві просувалися у південно-східному напрямку, поки не наскочили на вогонь противника. Зійшов місяць. Я раптом опинився сам у маленькому гайку. Переді мною виблискувала широка річка, над нею міст, маленький вузький міст для піхоти. Думаю, що росіяни будували його нашвидку. Від гайка до моста йшла дорога. Обабіч дороги були кущі, я помітив і вербові пеньки. Якусь хвилину я стояв і прислухався: безнастанно в повітрі щось гуркотіло, було таке відчуття, ніби повітря здригається, наче море, коли на нього налітає вітер. І раптом різкий тріск перебив цей глухий гуркіт. Я вийшов з гайка і попрямував до мосту. Я знав, що заблудив, можливо, я був за лінією фронту. Трохи не дійшовши до мосту, я почув кроки. Вони наближались: хтось ішов від протилежного берега до мосту. Я сховався за кущ і чекав. Вони вийшли на міст, вісім чоловік. Я стояв, стискаючи автомат. Росіяни мене не бачили й не чули. Я притиснув автомат до стегна, тримаючи палець на спусковому гачку. Росіяни ішли повз мене — майже поряд. Я подумав собі, що зараз всіх постріляю, хай тільки останній пройде. Я розстріляю їх ззаду з відстані якихось двадцяти метрів. Зрештою я ж був на війні, на фронті, а росіяни стали мені на дорозі. А вони йшли собі далі, відстань між нами чимдалі зростала, ще кілька кроків, і з автомата їх вже не дістанеш. І раптом мене скрутило. Здушило від живота й до горла, і я впав ниць. Скільки я так пролежав, не знаю. Коли опритомнів, місяць уже зайшов, і я пішов дорогою, якою пройшли росіяни. Ішов і йшов. Не зустрів нікого і не знаю, як це сталося, що на світанку я знову опинився в бункері під Браславом. Командир батальйону був там і запитав, що сталося, але я мовчав. «Знову шок?» — спитав він. «Я не знаю, що трапилось», — відповів я. «Авжеж, що трапилось? Тільки те, що ви, Шпайер, повернулись самі». — «Це не викликало часом підозри, га?» — відказав я, дивлячись йому просто у вічі.

Він підвівся, підійшов до мене, поплескав по плечу: «Бачте, Шпайер, ми радіємо, коли хтось повертається живий. Немає потреби в тому, щоб усі загинули в цій страшній різанині...» — «Так, це ви кажете цілком точно: це — страшна різанина. Але нам треба мовчати, пане начальнику, ми не наслідуюємося сказати про це вголос, не наслідуюємося про це думати. Знаєте, пане командир, цього не можна збагнути. Ось я ношу уніформу. А здається мені, що тільки годину тому я був у Гайссенберзі з моїми старими батьками. Але ж такого не може бути!

Ще ж була і Польща, був і Данціг. А я уже носив форму, став фельд-фебелем, лейтенантом, а тепер ось — командиром роти...»

Командир батальйону дивився на мене, поплескуючи по плечу: «Ми воюємо, і ми виграємо війну. Повинні виграти. Сьогодні вночі ви, Шпайер, були на висоті. Тепер у вас шок, але ви були на висоті, розумієте, на висоті становища! Я послав у розвідку другий загін, Шпайер, і ось рапорт: розвідувальна група Шпайера з десяти чоловік зіткнулася з противником. Шпайер з десятима солдатами знищили майже цілу роту росіян... Гляньте-но на ваше лахміття, воно аж задубіло від крові...»

Я нічого не міг пригадати. Вони, значить, сказали, ніби я з десятима солдатами знищив майже роту росіян. А я про це нічого не знав. Не міг пригадати. Пізніше, коли командир батальйону вже пішов геть, я перевірів свій автомат і побачив, що я не зробив жодного пострілу. І ручні гранати були всі тут. І багнет був чистенький...

Раптом Вільям підвівся, схопив мене за руку й спитав:

— Ти вбив колись хоч одного?

Я заперечно покругив головою.

— Ні, Вільяме, я ще нікого не вбивав.

Вільям заспокоївся, взяв револьвер, поставив на запобіжник, сів. Коли я спитав його, навіщо йому зброя, він промовчав, а, може, мені так тільки здалося.

— Еллен оформила позику. Взяла гроші без твого відома. Хоче з усім господарством перезимувати у Шаффгаузені. Тобто, тепер вона му-сить перезимувати в Шаффгаузені, бо там має залишитися парк машин, як застава, так би мовити... У наступному році вона хоче провести друге турне, але вже з цирком. А взимку вона подорожуватиме, буде шукати й організовувати номери. Вона хоче спекатись тебе, розумієш? Я не поїду з нею організувати оті номери...

Він замовк, розстібнув шкіряне пальто і витяг дві фотографії. На обох фото був він — Вільям Шпайер у формі німецького льотчика.

— Ти ж не був льотчиком,— мовив я. Він засміявся.

— Бачиш, на одному фото справді я. А на другому не я. Придивись-но краще.

Він казав правду — один з тих на фото був він, другий — ні.

— Другий,— сказав Вільям,— то Еріх, перший чоловік Еллен. Одного дня мені довелося надіти форму. Вона наче влипла на мене. Еллен привела фотографа. Він і зробив оце фото...

Вільям узяв у мене з рук обидва фото, потримав їх трохи і поклав у кишеню піджака. Сів знову і без будь-якого переходу чи пояснення повів далі.

— Я завжди стріляв навмання. Стріляв передусім вночі, коли було темно, або стояв туман. Але незадовго перед різдвом 1943 року загинув наш командир батальйону — пряме попадання в КП. Прибув новий комбат. Привітавшись з офіцерами, він одвів мене вбік. Було дуже холодно, я сховав руки в кишені шинелі. «Думаю,— сказав новий командир батальйону,— думаю, що ви порядок знаєте». — «Не знаю, що саме ви маєте на увазі,— сказав я нерішуче.— Зрештою, я тут із самого початку». — «Хотілося б, щоб ви вийняли руки з кишень, коли розмовляєте зі мною». — «Страшений холод».

Він примружив очі. «Ви — кавалер рицарського хреста, капітан Шпайер!» — «Так, пане командир, але це — помилка, так би мовити, непорозуміння. Мою роту винищено вже п'ять разів. А я все ще живий.

Щодо мене, то росіяни стріляють кепсько...» — «Саме про це я й хочу з вами говорити,— сказав він, тепер уже не звертаючи уваги на те, що руки мої в кишенях.— До мене дійшло, що ви тут провадите часом розмови, га?» — Я знизав плечима.— «Недавно ви написали листа до головної квартири фюрера?»

Я справді писав. Не було причини приховувати цього.

«Ви порушили субординацію. Це могло б мати для вас погані наслідки. Але вам пощастило. Начальник штабу зажадав вашу персональну справу. Ви — кавалер рицарського хреста, на фронті — з початку війни; виникло припущення, що ви написали листа в стані короткочасного душевного розладу». — «Я був у повному порядку, пане командир, коли писав того листа. Я вважав своїм обов'язком звернути увагу на те, що тут робиться. Я собі подумав — вони ж там не знають, що гут діється. Ви тут нова людина, пане командир, але ви й самі побачите: ми стріляємо, вони стріляють, ми стріляємо, вони стріляють, ми наступаємо, ми відступаємо, вони наступають, вони відступають. Я один приніс у жертву п'ять разів по двісті чоловік, пане командир, і нічого не змінилося. П'ять разів по двісті чоловік! Перемоги не видно, пане командир. Є тільки трупи. Я й про це писав. Є тільки трупи і спалені села, а перемоги не видно...»

Він глянув на мене, а тоді спитав: «Скажіть, Шпайер, ви самі вбили хоч одного? Росіянина, ворога? Застрелили або закололи?» — «Не знаю, пане командир. Не можу пригадати». — «П'ять разів по двісті чоловік, Шпайер, ви принесли в жертву, а самі все ще живі?» — «Так, дивна річ...»

На цьому розмова раптом урвалася. Він ще тільки докинув: «Ми згодом повернемось до цієї теми».

Десь між різдвом і Новим роком він таки повернувся до цієї теми. Викликав мене до себе. Доброзичливо відповів на привітання, поставив на стіл пляшку коньяку і сказав: «Подивіться-но на пляшку: справжній коньяк, просто з Франції...» Він налив щедро, наче то був зовсім не коньяк, до того ж просто з Франції, лаяв погоду, холод, погане постачання. А тоді раптом голосно гукнув: «Де там той полонений?! Привести». Двоє солдатів увіпхнули російського офіцера. Командир батальйону знав кілька слів по-російському. Він сказав офіцерові сісти на ящик від боєприпасів. А солдатів відпустив. Він більше не дивився на росіянина, а звернувся до мене: «Ви — віруючий? Вірите в бога?» На такі запитання я не міг відповідати. Та й не знав, що сказати. Чи вірив я в бога? Може й так, але звичайні «так» або «ні» не розкрили б правди. «Якби вам довелось ось зараз вмерти,— сказав командир,— кого б ви вважали відповідальним за вашу смерть?» Я й на це запитання не відповів. Тоді він взяв свій пістолет і поклав його перед собою на стіл. Налив ще раз повні склянки, і ми вихилили їх одним духом. «Наказую вам,— сказав він, відсуваючи склянку,— розстріляти цього росіянина. Треба вам, Шпайер, цього разу порішити росіянина, свідомо, знаючи, що ви робите».

Я вийняв свій пістолет і відтягнув запобіжник. Глянув на росіянина. Той усміхався. Глянув на командира батальйону — і той усміхався. А я — ні. «Щоб усе було зрозуміло, Шпайер: це не жарт — росіянин або ви, ясно?» Я нічого не сказав, тільки дивився на командира батальйону, поволі підносячи пістолет, а тоді вистрілив йому в обличчя. Він вгадав мій намір, але сидів біля столу наче паралізований. Я вбив

його наповал, він упав обличчям на стіл, зачепивши при цьому пляшку з коньяком. Коньяк розлився по столі, капав на долівку. Раптом росіянин підскочив до мене. В його руці був пістолет забитого. Він позадкував до виходу й вистрілив у мене. Але, стріляючи, спіткнувся і не влучив. Та й не треба було влучати в мене, бо я ж не стріляв! Росіянин тільки зник за дверима, як ускочили наші, кинулись назад і за яких двадцять метрів від бліндажа схопили того росіянина. Пізніше полковому командирі доповіли про те, що сталося, а коли того самого дня наші привели полонених, то ми усіх їх розстріляли...

Світало. Вільям встав і пішов до дверей. Я — за ним.

— Гаррі,— звернувся він до мене у дверях,— я поїду з машинами через кордон, а в Гамбурзі, коли все буде як слід розміщено по зимових квартирах, покінчу з собою.

— Ти збожеволів,— тільки й зміг я сказати.

Вони вже демонтували намет «шапіто» й саме приладнували на машину останню частину шогли. Вільям стояв і дивився. Я теж дивився, як колеса вже глибше опускалися в розм'яклий від дощу ґрунт. В цей час я почув, як Марек звернувся до когось: «Хай би Вільям, ця ледача п'яна свиня, щось допоміг, замість стояти та ловити гав». Вільям це, безперечно, чув, але не сказав нічого.

По дорозі до Шаффгаузена трапилась аварія: на машині із шоглою зламалась задня вісь. Виявилось також, що по дорозі між Фрауенфельдом та Шаффгаузенем десять наших робітників, швейцарців, утекли. Еллен зрання виїхала на своєму «таунусі» невідомо куди. Тож я не зміг з нею поговорити. Не виходило так, щоб їй перезимувати у Швейцарії, я ж бо забезпечив митну гарантію. Поставало також питання, чому Еллен ні про що зі мною не домовилася. Маючи парк машин як забезпечення, я напевно зміг би переконати свого фінансового консультанта з банку в тому, що дальші інвестиції не будуть марні. Зрештою, в цій невдачі була й моя вина. Звичайно, я не сам продовжив гастролі, але ж я й не заперечував. По дорозі до Шаффгаузена — я взяв Вільяма до свого «пежо» — я саме про це з ним розмовляв.

— Це дуже просто,— сказав він.— Еллен не хоче мати з тобою нічого спільного. Я знаю навіть, чому. Вона не хоче мати з тобою нічого спільного тому, що ти мій друг, що я жив у тебе, коли я їй надокучав. Оце і є причина.

У Шаффгаузені я заходився працювати. Закріплював канати, допомагав вимірювати площу під ковзанку, прокладав охолоджувальні труби, встановлював з робітниками естраду на льоду. Я не звик до такої роботи і до вечора добре намуляв собі руки. Машина із шоглою прибула десь аж о п'ятій годині. Вечірня вистава вже, природно, не могла відбутись. Я допомагав як тільки міг. Ми працювали аж до ночі. О дев'ятій, коли вже давно смерклося, ми поставили першу шоглу. Нас було дванадцятьоро, і ми сантиметр за сантиметром підіймали оту шоглу, що важила півтори тонни. Тоді під'їхав Зігмар на своєму тракторі марки «дейц» і почав підтягувати шоглу вгору. Тільки-но ми впорались з отим ділом, як почули підозріле туркотіння у тросах допоміжного підіймача. Вільям застережливо крикнув щось, ми відскочили вбік, а важка шогла впала назад на землю. Вільям вилаявся і наказав взяти з машини маленький ланцюговий підіймач. Знову почалась робота. Виявилось, що ланцюговий підіймач сам може підтягти шоглу. Ми

повинні були лише підпірати її, коли крановщик робив паузу. Вільям сам собі дивувався, чому одразу не застосовували той ланцюговий підіймач.

Зігмар знову під'їхав на своєму «дейці». І за кілька хвилин щогла майже беззвучно звелася в ніч. І коли щогла вже стояла прямо, а ми її закріплювали, Вільям раптом почав лаятися. Він лаяв Марека: «Ти, йолопе, це ж не та щогла, це ж запасна, другий номер, як ти прикріпив відтяжки, це ж зовсім не так робиться, але я не наполягатиму на своєму, коли ти мені покажеш, як ти тепер підтягнеш перший номер до другого...»

Марек, звичайно, нічого не зміг показати. Щоглу треба було знову перемонтувати. Тут Вільям вже сам зайнявся підіймачами й відтяжками. Була вже десята година. Люди натомились, і ми вирішили роботу припинити. Ми з Вільямом пішли до Еллен.

— Це ж і тобі ясно,— сказала вона,— що вистави й завтра не буде. Невже ти серйозно думаєш, що люди заради тебе встануть о четвертій? Десятеро вже втекли. А через що? Через тебе, тільки через тебе! Ти всім набрид. Ти собі стоїш, пиячиш, а інші нехай працюють. Це почалось ще в Гренхені. Там ти загнав увесь парк машин у болото, хоча Марек і Зігмар попереджали тебе. А в Санкт-Галлені ти не дав замінити головний підіймач, хоч тобі й казали, що ця стара калоша не витримає вітру п'ятдесят кілометрів на годину. Так і сталося. Сильний вітер, вистава не відбувається, бо ти ж нарешті мусиш замінити головний підіймач. А в Бадені ти відпустив людей, хоч дістав повідомлення, що насувається буря. А сьогодні? Сьогодні ти вже не в силі контролювати роботу. Що це значить? При тобі підіймають другу щоглу замість першої, а тебе наче тут і нема. Ти, мабуть, знову у Браславі. Втомився, га? Тобі треба звести рахунки з твоїми п'ять раз по двісті, що ти їх «приніс у жертву»...

Я боявся, що Еллен і далі кепкуватиме з нього. Але він, мабуть, і не слухав її. Він був у думках десь далеко. Проте я відволік Еллен від цієї теми, почавши розмову про наші справи.

— Ти вже розмовляла з іншим кредитором?

Вона здивовано глянула на мене, покрутила головою:

— Ні, я ще не збожеволіла. Я дістала інформацію у властей, оце й усе...

Показуючи на Вільяма, я сказав:

— Ну, а як з ним?

— Ми вертаємось до Гамбурга. Йому треба до лікаря. Далі так тривати не може...

Тепер я був згоден прийняти пропозицію Еллен — взяти на себе боргове зобов'язання і попросити управління в справах неспроможних боржників накладти арешт на парк машин.

Еллен заявила, що заплатить німецьким робітникам з власної кишені. На цьому ми погодились. Вільям своєї думки щодо цих планів не висловив.

У Шаффгаузені ми гастролювали десять днів. На сім днів більше, ніж планувалося. Але це вже тепер не мало значення. Еллен зуміла знайти приміщення на зиму. Один завод давав їй на околиці міста ділянку землі під дахом. І управління в справах неспроможних боржників не чинило перешкод. Митна дирекція поводитися навіть запобігливо. Тільки погода була несприятлива. Відтоді як ми виїхали з Фрауенфель-

да, дощ ішов мало не щодня, небо було аж чорне, часом до дощу домішувався й сніг. У вагончиках люди мерзли — електричні каміни не допомагали. І в ліжку всі лягали мокрі й брудні. Десятьох швейцарців, що втекли, ми не змогли замінити.

Ранком останнього дня гастролів я виїхав у Цюріх. З Еллен та Вільямом я домовився, що через два дні зустрінуся з ними знову. Еллен забронювала в готелі кімнату. Я побув два дні в Цюріху, а тоді повернувся до Шаффгаузена. Пішов до готелю. Порт'є сказав мені, що ті двоє не приїхали. Це мене стурбувало дуже мало. Я поїхав до зимового приміщення на околиці міста і в перший момент подумав, що заблудив. На критій ділянці не було й сліда цирку. Я подзвонив до адміністративного відділу заводу, але там теж нічого не знали. Тоді я повернувся до міста й пішов до управління в справах неспроможних боржників. Ми ж іще раніше домовились, що угоди матимуть юридичну силу, тільки коли парк машин буде вже на зимовій стоянці. Але й в управлінні нічого не знали. Документи були готові, але куди прибули машини, того вони не знали. Еллен не була мені винна гроші, тому мені було незрозуміло, чому вона не дотримала нашої умови. Це ж вона, зрештою, хотіла перезимувати в Швейцарії. Але тут я згадав про Вільяма і поїхав на кордон.

Увесь парк машин минулої ночі переїхав кордон. Всі документи були в порядку. Про переїзд кордону було вчасно повідомлено. І паспорти людей були в порядку. Я поцікавився, чи це Еллен розпорядилася про цей переїзд кордону і організувала його. Ні, сказали мені, пані директорка була хвора. У своєму вагончику вона лежала в ліжку, а цирковий майстер особисто піклувався нею.

— Вона була мертва? — спитав я.

Чиновники митниці розгублено дивились на мене.

— Тобто як мертва? — спитав один з них.

Я нічого не міг відповісти. А один з присутніх сказав:

— Вони, можливо, перевезли мертву. Пригадую, я подумав, що там щось не так, коли він сказав, ніби у пані директорки висока температура і її не можна турбувати. Ми тільки мигцем побачили її сонне обличчя.

Мое запитання їх схвилювало. Через десять хвилин запрацював апарат розшуку. Мене затримали. Прибула швейцарська кримінальна поліція. Минуло п'ять годин, поки німці знайшли парк машин. Ранком його перевантажили в Зінгені на залізницю, і тепер він котився у напрямі Гамбурга. На якійсь станції спецпоїзд пощастило затримати. Еллен була мертва. Вільям п'яний сидів біля неї. Він її застрелив. Йому це довели, спираючись на дані судової експертизи. Але його не можна було допитати ані того дня, ані наступного. Він був зовсім п'яний і здавалося, що ніколи не протверезиться. Я не мав причин мовчати. Мої свідчення запротоколювали, а мене відпустили. Стояла вже ніч. Я страшенно втомився, їхати до Цюріха не було сили. Тож я переночував у тій кімнаті, яку Еллен забронювала для Вільяма. Пізніше я хотів поїхати до Гамбурга, але відмовився від цього наміру. Тільки багато пізніше оборонець Вільяма зажадав від мене, щоб я прибув до Гамбурга. Але я категорично відмовився і заявив, що дам свідчення перед цюріхським судом. Оборонець Вільяма приїхав до Цюріха і був на моєму допиті. Вільяма не змогли засудити. Під час попереднього ув'язнення він щогижня подавав заяву прокурору і тюремному судді,

в якій вимагав, щоб його спочатку судили за вбивство командира батальйону.

Потім його відправили до лікарні. Я ніколи більше нічого не чув про нього і ніколи потім не бував у Гамбурзі.

14

Протягом літа Джек Ф. Барт пересилав цілими ящиками різні папери: проспекти, історії фірм, документацію проведених у Штатах вербувальних кампаній, програми, статистичні звіти, довідки про акції «Паблік рілейшнс». Я розпаковував ящики. Моя мати наказала перенести їх у мансарду. Джек Ф. Барт писав мені й листи, думаючи, що я заклопотаний справами заснування рекламного бюро. Він радив мені відкрити бюро урочисто — запросити пресу, членів уряду, високих чиновників... В інших листах він мене просто квапив. Німеччина, писав він, іде вгору, Америка не має іншого вибору. Він звертав мою увагу на результати плану Маршалла, зауважував, що коли я баритимусь, його клієнти зорієнтуються по-іншому. Він писав: «Любий Гаррі, це будь простаком. Подумай над тим, що ми маємо на меті — ми можемо репрезентувати в Європі великі американські концерни. Зрозумій, що це означає: у кожній країні наше бюро або принаймні наш представник. Це — сила! Ми працюємо спільно, але не зволікай з цим. Наші клієнти, зрештою, не можуть бажати собі нічого кращого...»

Я ж не поспішав. Тим часом захворів батько. Син його приятеля, теж годинникаря, вів тепер діло. Часом я сідав біля батька, але він здебільшого дивився в стелю. Коли мати приносила йому щось поїсти або випити, він примушував мене куштувати все те. Всі його сили забирала ота маніакальна недовіра. Руки його зробилися жовті й кістляві, шкіра майже прозора. Я часто ходив по квартирі й придивлявся, як господарює мати. Вона розповідала мені дивовижні історії про своїх знайомих. Більш ніж тричі оповідала вона мені історію про шевця, нашого сусіду, що мав квартиру у Геррлібергу. Швець той зовсім вибився з колії, і то ось через що. Протягом тридцяти років він день у день їздив одним і тим самим ранковим поїздом з Геррліберга до міста.

Мати, розповідаючи, чистила картоплю.

— Ти тільки уяви собі, Гаррі. День у день він сидить у третьому від локомотива вагоні, і день у день у Кюснахті до нього підсідає податковий інспектор, вони знайомі уже якихось тридцять років. І щодня говорять один одному: «День добрий, як живете, дякую, нормально, а як там ведеться вашій дружині, дякую, їй ведеться добре». Отак воно: швець щодня питає: «Як ведеться вашій милій дружині?» і щодня податковий інспектор відповідає: «Дякую, їй також ведеться добре». А потім гомонять обоє про погоду, про туман, до якого обоє не можуть звикнути, про ранковий поїзд, який щодня спізнюється на три хвилини, бо в Цоллікони навантажують бідони з молоком; про щось інше вони розмовляють мало. І щороку, коли інспектор іде у відпустку, він прощається з шевцем, і той тоді знає, що тепер йому доведеться три або чотири тижні їздити самому. А сам він ніколи не має відпустки. І от одного дня інспектор раптом не з'явився вранці. Швець робить всілякі припущення щодо цього, але все те ні до чого, бо він не знає навіть

імені інспектора. І не знає, що з ним скоїлось. Захворів? Швець крутить головою — інспектор ще ніколи не хворів. А може, він чимось його образив? Але такого швець аж ніяк не може пригадати. Тож він про це думає й думає, просто звівся чоловік, підбиває не ті чоботи, що треба. Коли це за якийсь тиждень інспектор з'являється знову, і наш швець дуже радий, такий радий, що й не дуже придивляється до свого супутника. Знову обмінюються вони звичними словами: «Як живеться? Як ведеться вашій любій дружині?» І чиновник відповідає: «Дякую, їй ведеться добре». Більше швець нічого не питає, він сприймає чиновника так, як сприймав його тридцять років. Аж коли вони вийшли з поїзда на вокзалі Штадельгофен, чиновник відвів шевця убік і сказав: «Вибачте, що я вам так відповів оце, але річ у тім, що моя дружина, моя люба дружина... воно, мабуть, я не дуже й помиляюсь, що їй ведеться добре... але вона померла... так, так, померла, через те мене й не було оті кідька днів...»

Мати кинула чистити картоплю, підвела голову, помовчала. «І тут,— заговорила вона знову,— швець помітив, що у чиновника чорні гудзики та чорна краватка, та й зніжковів. Інспектор і собі зніжковів. А коли наступного ранку він знову заходить у вагон і швець хоче вибачитись, то він перебиває його і запитує, як звичайно: «А як там... вашій дружині?» А швець каже: «Дякую, їй ведеться добре». І так воно триває десять днів, і через десять днів швець вирішує їхати пізніше або раніше, аби тільки не тим поїздом, яким їздив тридцять років. Але ж їхати надто рано йому ні до чого, запізнюватись теж не годиться, що ж йому, бідоласі, робити?»

— Що робити,— повторюю я,— що робити? Та їхати тим самим поїздом, що й завжди...

Мати сердито замахала на мене руками.

— Ні, цього він ніяк не може, я його розумію, адже він ще неодружений, а той питає та й питає...

Деякі дивацтва матері я тільки тепер став помічати. У неї тільки й розмови було, що про смерть.

— Ось побачиш,— казала вона мені,— він довго не протягне. Незабаром помре. А мені треба набратись терпіння.

Поговоривши про батька, вона знову й знову поверталася до шевця.

— Я знаю, що йому треба б зробити,— говорила вона.— Йому треба б одружитись. Зробити все це тихенько, бо в його віці... Так-так, нехай би собі тихенько одружився. І їздив би своїм звичайним ранковим поїздом...

Вже добре завечоріло. Сьогодні мені принесли настільну лампу, хоча розетки в камері немає. Приходить монтер і підключає настільну лампу до освітлення на стелі.

Я чую чийсь кроки й усвідомлюю, що час не стоїть на місці. Тут, у тюрмі, вночі кроки почуєш не часто. Хіба що коли упіймають якогось убивцю і водять його на допит.

Двері камери розчиняються. Я обертаюся, думаючи, що вони вирішили змінити тактику й тепер тягатимуть мене на допит кожні дві години, адже моя історія про винахідників історій, безперечно, невдала.

Це — начальник тюрми.

— Пробачте,— каже він; у роті в нього стирчить сигара.— Я при-
вів вам сусіду. Нехай спокійно переночує в приймній обстановці. Він —
чудова людина...

Начальник причинив за собою двері. Але за ним заходить якийсь
поліцай і щось запитує.

— Ідіть до контори,— каже начальник,— і принесіть сюди віскі...

Поліцай бентежить, хоче спитати іще щось, але мовчки виходить.

— Я стежив за вами крізь вічко,— каже начальник,— і раптом від-
чув потребу побалакати з вами. Ви ж іще не спите? Працюєте? Якщо
вам цей абажур не подобається, то скажіть. На мою думку, світло
надто зеленкувате. Абажур можна замінити. Світло — річ важлива, і
колір світла теж...

Він сідає на нари, ноги його сягають долівки.

— Коли мені, семирічному хлопчаківі, хотілося стати поліцаєм,
бо у нас в домі жив поліцай, сім'я якого завжди мала що їсти, не знала
ані безробіття, ані голоду, а ми переживали тоді — то був 1918 рік —
тяжкі часи, я думав лише про забезпеченість, а не про долю людей,
не про якісь пригоди...

Поліцай приніс віскі. Перед тим як увійти він постукав у двері,
наче кельнер у готелі.

— Дякую,— сказав начальник.— Можете йти. А я ще тут побуду.

Поліцай пішов. Він попрощався й зі мною. Так, ніби я тут був
господар.

Начальник розповідає:

— Іфраїм зайшов сьогодні ввечері о шостій до ресторану «Унга-
рія». Сів за столик на два місця, узяв меню й замовив котлету, салат
і червоне вино. Поводився спокійно. Ну от, їсть він свою котлету з са-
латом, п'є червоне вино. О пів на сьому чоловік на ім'я Штейгліц теж
заходить до «Унгарії». Штейгліцу двадцять п'ять років, він з Помера-
нії. Його сім'я живе тепер у Західній Німеччині. Він учиться у Вищій
державній технічній школі в Швейцарії. Між ним та Іфраїмом стоять
два столики. Штейгліц щось замовляє собі. Іфраїм п'є каву, коньяк,
вичікує. Жде, поки Штейгліц витирає собі рота серветкою. І враз Іф-
раїм блискавично вихоплює пістолет і стріляє. Штейгліц падає ниць
на стіл. Крім цих двох, у ресторані ще семеро відвідувачів, п'ятеро
кельнерів, дві жінки за буфетною стойкою і сам хазяїн. Іфраїм спо-
кійно, наче нічого й не сталося, кличе кельнера й бере рахунок. Пла-
тить, встає і виходить з ресторану. Іде в напрямку Беатенплац, тоді до
Вокзального мосту. Вийшовши на Вокзальний міст, кидає пістолет у
Лімнат. Іде далі. Коли ми, тобто кримінальна поліція, прибули на
місце події, було десять на восьму. Штейгліца ніхто з присутніх не
торкнувся. Ми замикаємо двері, присутні свідчать, що, крім убивці, ні-
хто за цей час не виходив з ресторану. Ми просимо описати нам зло-
чинця. У таких випадках завжди виникають суперечності, але ми змогли
змалювати собі портрет і почати переслідування вбивці. Хазяїн сказав,
що вийшов слідом за цим чоловіком аж на вулицю й побачив, що той
подався у напрямку Беатенплац, ішов поволі, наче на прогулянці. Чо-
му ж ніхто не затримав убивцю? Це було не схоже на вбивство, твер-
дили відвідувачі, і кельнери, і жінки за стойкою. Постріл чули чи не
чули? Чули постріл. Ми фіксуємо сліди, фотографуємо, ставимо про-
жектори. Коли виходимо, вже дев'ята. Щодо мене, то я вже о пів на
дев'яту був у бюро кримінальної поліції. Приводять Іфраїма. Його за-
арештували на набережній Ліммату, напівдорозі між Вокзальним мо-

стом і мостом Уранія. Чоловік цей називає себе Іфраїмом Целером і зізнається, не чекаючи наших запитань. «Я ще хотів трохи подихати свіжим повітрям, каже він, бо це місто мені сподобалось, до того ж мій літак відлітає об одинадцятій». Куди? До Тель-Авіва. При Іфраїмі є й квиток. А свою жертву він дуже добре знає: Дітер Штейгліц, двадцяти п'яти років, студент тощо. І застрелив він його, все заздалегідь обміркувавши. Він шукав його уже два роки. У Дюссельдорфі він натрапив на його слід і приїхав аж у Цюріх. «А те, що я застрелив його саме в ресторані,— каже Іфраїм,— зумовлене тим, що мій літак відлітає об одинадцятій. Часу було обмаль. Бачите, грошей у мене немає. А повертатись треба. Одного разу я вже з ним був зіткнувся. То було в аудиторії. Я подумав, що зустрінусь з ним іще при ліпшій нагоді. Але не було як підступитись до нього. А сьогодні ввечері він несподівано зайшов до ресторану та ще й сів поблизу. Я вистрілив. Мені байдуже, що буде потім. Але не буде нічого, я тепер знаю, що нічого не трапиться...» — «Ну, гаразд,— кажу я кінець кінцем,— але ж чому ви його застрелили?»

І він розповів. Целери проживали тоді в Померанії. Батько вбитого Дітера був нацистом і офіцером СС. Однієї ночі він наказав вивести сім'ю Целерів. Врятувався тільки наймолодший син Іфраїм, бо він сховався на горищі, а потім сусіди допомогли йому втекти. Йому пощастило, і при першій-ліпшій нагоді він опинився в Ізраїлі. Коли війна скінчилася, він повернувся до Німеччини, щоб розшукати Штейгліца. Це забрало кілька років. Потім він раз у раз їздив до Ізраїлю, працював, відкладав гроші, щоб знову повернутися до Німеччини. Нарешті він натрапив на слід. Але виявилось, що старий Штейгліц покінчив життя самогубством, а з чотирьох його синів тільки Дітер був живий, решта загинула на фронті.

Я звернувся до Іфраїма: «Та що ж тут винен цей Дітер? Його й на світі ще не було, коли старий Штейгліц наказав вивести твою сім'ю. А тепер, коли минули десятиріччя, ти...» Іфраїм не ворухнувся. «Такий закон»,— відказав він. «Ні,— заперечив я,— нема такого закону. Це — вбивство». — «Ви ж не знаєте закону, — вів далі Іфраїм. — Закон гласить, що бог переслідуватиме їх аж до четвертого або п'ятого покоління». — «Гаразд, — відповів я на це, — гаразд, але ж ти, зрештою, не бог». — «Я його знаряддя»...

Ми стояли навколо нього, збентежені, не знаючи, що відповісти. Я подзвонив до «Унгарії», і прийшли свідки. Я провів їх до свого кабінету, всіх — відвідувачів ресторану, кельнерів, двох жінок, хазяїна. Я розказав їм те, що знав про Іфраїма. Вони мовчали. Я сказав, що, можливо, Іфраїм зовсім і не вбивця. Посуд і столовий прибор, якими він користувався, були у мийниці ще до прибуття поліції. Слідів майже ніяких, не було відбитків пальців. Я їм зараз приведу Іфраїма, а вони нехай скажуть, вбивця то чи ні. Я вже хотів піти по Іфраїма, коли наперед вийшов кельнер, що обслуговував убивцю, і заявив: «Ні, це не він». Я глянув йому у вічі і не сказав нічого. Свідки лишилися, не розходилися, немовби це були присяжні, що мали виголосити вердикт. З Іфраїмом я повернувся не сам. Я не хотів один нести відповідальність за те, що станеться. Я привів із собою прокурора і начальника міської кримінальної поліції. А тоді Іфраїм Целер став перед свідками. Обличчя свідків не виражали нічого. Прокуророві урвався терпець. Він наполегливо зажадав від свідків правди, чистої правди. Він підійшов до них, спинився перед одним і запитав: «Чи це той, що стрі-

ляв?» Свідок дивиться прокурору просто у вічі й відповідає: «Ні!» Прокурор звертається так само до другого свідка. І цей каже «ні». Отак прокурор ходить від свідка до свідка й повторює «Правди, чистої правди», і всі вони відповідають: «Ні». Тоді прокурор наказує скласти протокол, і свідки підписують його. Їх відпускають. Я стежив за ними, коли вони виходили. Бачив, як блищали їхні очі, коли вони проходили повз Іфраїма й кивали йому.

Об одинадцятій повернулись наші люди. Вони добре попрацювали, але не знайшли нічого, що свідчило б проти Іфраїма. На стільці чи на столі не знайшли жодної волокнини з його одежі. А посуд, з якого він їв, як уже сказано, вже вимили, коли ми туди прибули. Я був за те, щоб того чоловіка відпустити, але прокурор учепився за його зізнання. «Наша водна поліція, водолази та аквалангісти виловлять зброю вбивці з Ліммату,— сказав він,— а тоді...» Я мовчав, як і всі інші. Мовчав і начальник міської кримінальної поліції. Я сам одвів арештованого до камери. Мене супроводив поліцай. І ось я тут...

Тільки тепер начальник узяв чарку з віскі.

— Буде безсонна ніч,— промовив він.— Я міг би встругнути штуку й узяти вас із собою на прогулянку. Але я не хочу псувати вам справу. Я придивлявся до Раппольда. Він змінився. Йому могло б спасти на думку раптом з'явитись тут серед ночі. Я б не хотів, щоб він не застав вас у камері. Учора він мені сказав, ніби знає тепер, чому, коли я був начальником міської кримінальної поліції, жоден значний злочин не лишився нерозкритим...

Начальник доливає собі віскі, говорячи, що це — остання чарка, що він зараз прощається, бо йому треба трохи пройтись. Перед тим як вийти, він каже, підступно всміхаючись:

— Я гадаю, що ви на моєму місці зробили б те саме. Водна поліція, водолази і аквалангісти повинні знати історію Іфраїма Целера ще до того, як почнуть шукати зброю вбивці...

Не одному тільки начальникові тюрми не спиться цієї ночі. Я ліг спати, тільки він пішов, але й мене сон не бере. Поруч зі мною, відокремлений лише стінкою, спить, мабуть, Іфраїм. А може, не спить? Я прислухаюся. Підходжу до стінки, притуляюсь вухом. Нічого не чути. Вирішую не спати. Сідаю до столу й пишу.

Одного дня я надумав повести матір до театру на комедію Нестроя. Вранці, десь після десятої я пішов до каси попереднього продажу, щоб купити два квитки на вечір. У маленькому ліфті я натиснув кнопку п'ятого замість другого поверху. Я думав про щось інше. У моїх думках була Барбара. Помилку свою я помітив тільки вийшовши з ліфту. Я вже якийсь час даремно шукав таблички: «Попередній продаж», коли почув схвильовані голоси двох чоловіків. Двері у коридор були зачинені. Але обоє розмовляли так голосно, що я міг розібрати слова. Я стояв і слухав.

— Де немає нічого,— гукнув раптом один з чоловіків,— там сам чорт нічого не вдіє...

Я впритул підійшов до дверей у коридор. Незабаром я зрозумів, що один був хазяїн приміщення, а другий — наймач. Між ними існувала якась угода. Хазяїн кричав, що він витратив в цілому шість тисяч франків на ремонт конторських приміщень. Згідно з угодою най-

мач повинен взяти на себе половину цих витрат. А наймач кричав, що у нього немає ані трьох тисяч, ані трьохсот, ані тридцяти франків.

— Я передам справу до суду,— погрожував хазяїн.

Вони знову почали все з початку: хазяїн все твердив про оті шість тисяч франків, а наймач відповідав, що не може сплатити свою частку чи взагалі скористатись з отих конторських приміщень.

— Я вчора змушений був заявити про свою неспроможність. Ідіть до судді у справах банкрутства! — кричав наймач.

Я розчинив двері у коридор і ввійшов.

— Панове,— сказав я голосно й привітно,— панове, я ваш рятівник. Я беру на себе не тільки оті конторські приміщення, але й шість тисяч франків. Мое ім'я...

Спершу обоє остовпіли.

Потім вони відрекомендувались. Хазяїн звався Майєрганс, наймач — Фукс. Фукс зітхнув з полегшенням. Майєрганс, як виявилось, власник будинку, не дуже зрадів з моєї появи. Він все повторював:

— Так чи інакше, а ви мусите відшкодувати мені збитки.

— Я все беру на себе,— промовив я.

— Про це не може бути й мови, платити мусить пан Фукс.

— В якій мірі, пане Майєрганс, я завдав вам збитків? — спитав Фукс.

— У такій мірі, що... Та що це взагалі значить — у якій мірі? Ви підписали угоду, ваша участь у ремонті становить три тисячі франків, та й усе.

— Я беру на себе і вашу частку, пане Майєрганс,— сказав я.— Найважливіше те, що ви передаєте мені ці конторські приміщення, бо мені треба організувати тут філію американського концерну «Фрідом».

Пан Майєрганс не вгамовувався. Його сердило, що пан Фукс викрутився і не буде нічого платити. А Фукс і далі вигукував:

— Та я ж збанкрутував, пане Майєрганс, чого ж ви ще хочете?

Пан Майєрганс недовірливо поглядав на мене. Я назвав йому свої банківські зв'язки. З похмурою міною він вислухав моє запрошення на обід, після обіду почекав, поки відкриються банки, а тоді почав телефонувати з кабінки. Моя пропозиція його все ж таки приваблювала: взяти на себе видатки на ремонт. Пан Фукс не відставав від нас. Йому хотілось знати, як ми дійдемо згоди. Панові Майєргансу я нарешті сказав:

— Прошу, подзвоніть до полковника Хуга. Він вам дасть вичерпну інформацію про мою особу.

Він цього не зробив.

— Мені досить того, про що я довідався у банку.

І, звертаючись до Фукса, докинув:

— Який це порядок, коли такі люди, як ви, відмагаються отак на дурничку...

Пан Фукс за такі слова не розсердився. Була уже майже четверта година, коли ми підписали угоду про здачу внайми приміщень. Я зажадав, щоб власник передав мені і другий, і третій поверх, якщо теперішні наймачі виїдуть. Пан Майєрганс згодився. А коли я заговорив про обстановку, то пан Фукс відрекомендувався торговцем меблів, сказав, що торгує також конторськими машинками.

Майєргансу не дуже сподобалось, що я вступаю у ділові контакти з Фуксом. Ми склали список меблів і конторських машинок. Цей спи-

сок був такий великий, що я запропонував Фуксові повністю обладнати мої конторські приміщення. Тоді Фукс сказав Майєргансові:

— Бачте, тепер я міг би знову виконувати свої зобов'язання...

Я попрямував додому. Мати була невдоволена, бо цілий день я не подавав звістки про себе. Я сказав, що організував своє бюро. Вона зробила великі очі:

— Ти завжди такий скромний, Гаррі, ми все думаємо, що ти нічого не робиш, а ти потай працюєш, та ще й як!

Вона попросила мене побути трохи дома, бо їй треба було піти щось купити. Я підсів до батька на ліжко. Від нього лишились самі шкіра та кістки, але до лікарні він не хотів. Лікар, що час від часу запрошував ще консультанта, відмовлявся поставити будь-який діагноз. Мова йшла то про якийсь розпад крові, то про рак. Якось лікар сказав, що у батька, судячи з усього, недавно був легкий апоплексичний удар, а мати цього й не помітила.

Батько хворів уперто, наче зовсім не хотів видужувати. Він карав нас своєю хворістю. Його хвороба була ніщо інше, як виклик нам і взагалі всьому оточенню. Я сидів коло нього вже з півгодини, але ми майже не розмовляли. Хтось подзвонив біля дверей квартири. Я вийшов і відчинив. Увійшов якийсь чоловік. Я замкнув двері. Чоловік поводився так упевнено, що мені й на думку не спало запитати його, хто він і чого йому треба. Він стояв і дивився на мене. Я дав би йому років сімдесят. Був листопад, холодно, а він стояв без пальта, з непокритою, майже зовсім лисою головою. Рідке волосся на щоках і на потилиці було сиве. Його темно-синій костюм висів на ньому мішком. Я подумав, що цей костюм у нього або від «Армії спасіння», або від «Зимової допомоги». Сорочка з червоної бумазеї, замість краватки чорний шнурок.

— Ви — син?

Кивнувши головою, я спитав:

— А ви хто?

— Я — до вашого батька.

Він не сказав нічого більше й попрямував до дверей кімнати. Він ішов до цих дверей так упевнено, як може йти людина, добре знайома з приміщенням. Я пішов слідом за ним. Побачивши цього чоловіка, батько наче ожив. Очі його заблищали.

— Залиш нас самих,— сказав він мені.

Я вийшов до вітальні, але стежив за ними крізь замкову щілину. Проте захожий розмовляв так тихо, що я не розумів ані слова. Я бачив тільки обличчя батька. Мені впало в око, як напружено він слухав. Візит тривав хвилин із десять. Незнайомий подав батькові руку, пішов був до дверей, але тоді знову вернувся до ліжка. Батько кивнув. Чоловік відкрив шухляду нічного столика і взяв батьків бумажник. Розкривши його, всунув до рук батька. Батько витяг звідти стофранкову купюру. Незнайомий склав банкноту й сховав її в кишеню. Тоді поклав бумажник на місце, ще раз подав батькові руку і вийшов з кімнати. Я пішов слідом за ним. Коли він уже виходив з квартири, у мене вихопилось:

— Хто ви, що все це значить?

Він випустив клямку, обернувся, помовчав, зазираючи мені у вічі. У цей момент розчинилися двері спальні і вийшов батько, а він уже кілька тижнів не підводився з ліжка!

— Облиш його! — гукнув він мені.

На обличчі незнайомого майнула посмішка, і він пішов. Коли я знову опинився біля батькового ліжка, батько глянув на мене з ненавистю, але не сказав ні слова.

Історія з оцим пришельцем почалася два або три роки тому. Одного вечора батько прийшов вечеряти у пригніченому настрої. Як не налягала мати, він тоді нічого не схотів розказати. Але кінець кінцем розповів. Кілька тижнів тому він, як частенько це робив, пішов до магазину годинників Губера, щоб купити запасні частини. Як завжди, батько пішов через міст Гельмхаус; заклопотаний своїми справами, він не дивився на стрічних. Раптом він зіткнувся з якимсь перехожим, зупинився, хотів вибачитися, але, глянувши на того чоловіка, відчув, ніби знає його. Знає не такого, як він оце стояв зараз: брудний, неголений, з водянистими очима. Батько не міг пригадати, де, коли і за яких обставин він зустрічався з цим чоловіком, проте відчув, що ця зустріч не обіцяє нічого доброго. Тож він не сказав тому перехожому ні слова і поспішив далі. Купивши в магазині Губера все потрібне, він пішов назад іншою дорогою — по Штрельгассе вниз до Вейнплац, а тоді через Фрюхтештенден. Але поблизу ратуші, поміж яток із фруктами він знову побачив того перехожого. І той кивнув йому, всміхнувся, привітався. То була перша і друга зустріч. Відтоді батько ще не раз зустрічав того чоловіка. Не кожного разу, коли ходив до Губера; найчастіше незнайомий стояв на мосту і всміхався до батька. Батько почав ходити манівцями. Ішов по набережній Ліммату, через міст Рудольф-Брун. Ходив батько і на Белью і через Набережний міст — це вже був добрий гак,— але уникнути того перехожого вдавалося лише зрідка.

Того вечора, коли він нам розповів про свої зустрічі з тим перехожим, мені здалося, ніби батько чогось боїться. Минув якийсь час. Ми про це більше не згадували. А я взагалі забув про того перехожого, до того ж надовго виїхав з дому. Але коли я десь через рік знову опинився вдома, батько якось попросив мене побути з півгодини в крамниці. Коли він мав за чимсь піти, то мати або я завжди мусили побути у крамниці. Батько сказав, що йде до Губера і найпізніше за півгодини повернеться. Проте минуло півгодини, а батько не повернувся. Я подзвонив до Губера, мені відповіли, що батька там і не було. Я почекав три години, а тоді подзвонив до міської поліції. Можливо, з батьком щось трапилось на вулиці. Поліції нічого не було відомо, але вони порадили мені звернутись до кантональної лікарні. Але й у кантональній лікарні мені нічого не могли сказати. Я чекав. Щоразу, як одчинялись двері крамниці, я думав, що то прийшла поліція із звісткою про те, що батько потрапив під автомашину або під трамвай. Але поліція з'явилась тільки після шостої години.

«Мені дуже неприємно,— сказав поліцай,— але я нічого не можу вдіяти. Там у машині ваш батько. Він п'яний. Його знайшли на Лангштрассе. Він лежав у під'їзді і спав. Ходімо, допоможіть нам занести його до квартири...»

Тим часом батько прийшов до тям, але все ще був п'яний. Він усміхався і щось сам собі наспівував, мабуть, те, що почув цього вечора. Але розмовляти не хотів. Проте я здогадувався, в чому справа. Батько бурмотів, наприклад: «Хе, хе, у мене є друг, є в мене хороший друг».

Коли поліцай запитав, чи не обікрав хтось батька, то виявилось, що кишені його і справді порожні, але я промовчав, я не виказав того,

що знав або про що принаймні догадувався. Мати плакала. Поліція нарешті пішла.

Ми перенесли батька в ліжку. Він одразу ж міцно заснув. Коли ми наступного ранку запитали, що з ним сталося, він розсердився. Про того перехожого мови не було. Пізніше, коли я знову був у від'їзді, мати писала мені, що батько останнім часом став якийсь чудний. Буває, що десь у пообідній час він замикає крамницю і кудись зникає. А їй не каже ні слова. Ніхто не знає, куди він іде. Точно о пів на сьому, коли зачиняються крамниці, він приходить додому, але не п'яний. Мати не знає, що їй робити. Я написав їй, нехай хоч раз піде за ним назирці. Але при першій же спробі він її помітив і зайшов до молочарні. А тоді вернувся додому, удаючи, ніби нічого не сталося...

Коли мати повернулася додому, я розповів їй про гостя. Але я не сказав їй нічого нового.

— Так, так,— казала вона зітхаючи,— він з'являється раз або два на тиждень. Навіть не вітається. Іде до ліжка, а батько не хоче, щоб я при цьому була.

— Він дає йому гроші,— докинув я.

— Так, так, якихось там п'ять франків... про мене... нехай.

Я не сказав, що батько дав йому сьогодні сто франків, але собі вирішив вислідити цього захожого.

Мати ніби розгадала мої думки.

— Не втручайся, Гаррі,— сказала вона.— Нас це не обходить.

— Цей чоловік — дрібний шахрай, тільки й усього.

— Я хочу тобі нагадати, що твій батько, коли вперше зустрів цього чоловіка, ніби чогось злякався.

— Ну то й що? — спитав я.

— Без причини не бояться, Гаррі. Не втручайся.

Я насторожився.

— Що ти хочеш цим сказати?

— А хіба я знаю? Щось таке мені ввижається...

— Тобі не ввижається щось таке, ти маєш цілком певну підозру, ти навіть знаєш, чого він боїться.

— Та ні, Гаррі, справді не знаю! Я це так тільки сказала. Господи, Гаррі, та я, може, сказала це тільки спересердя, бо він, твій батько, дуже нервує мене. Ціле життя йому бракувало грошей, щоб послати свою жінку кудись на відпочинок, а тепер у нього досить грошей, щоб віддавати їх якомусь захожому. Ах, Гаррі, я сама не знаю, що кажу, дай мені спокій з отим захожим.

Я вирішив при першій-ліпшій нагоді вистежити незнайомця.

Десь коло третьої години з'являється Раппольд. Ми зараз же йдемо до кімнати, де начальник тюрми проводить засідання. Раппольд справляє враження людини, впевненої в собі. Він спокійненько пахкає сигарою. Приніс із собою туго набитий портфель.

— Не радійте передчасно, пане Вінд, дещо все-таки вам зможуть закинути,— каже він.— Допускаю, що де в чому я спіймався на ваш гачок. Можливо, тому, що мене застерігали щодо вас, краще сказати, щодо ваших історій. Але моє завдання полягає не тільки в тому, щоб запротоколювати ваші історії. Я повинен також довести вашу відповідальність за оту пам'ятну записку. Вас немовби веселить той факт, що вас підозрюють у державній зраді. Злісна іронія вам не чужа, пане

Вінд. Гумор ваш похмурий, чорний, пане Вінд. І це стає зрозумілим, коли зважити всі обставини. Я вас розкусив, пане Вінд...

Все це він каже без єдиної паузи. Магнітофон крутиться. Мені нема що відповісти.

Оскільки я мовчу, він кидає на мене запитливі погляди. З переможним виглядом він урочисто подає мені газетну вирізку.

Я читаю:

«Те, що протягом кількох минулих днів було написано і сказано проти майора Вінда, генерального секретаря Швейцарського оборонного товариства, в корені суперечить тому, що робив майор Вінд до дня свого арешту. Слід пригадати, що майор Вінд, тоді ще капітан генерального штабу, був одним із засновників Швейцарського оборонного товариства. Слід пригадати, що саме його винахідливості, енергії, його непохитній вірі у вільну Швейцарію наша країна завдячує тим, що ми здолали ініціативу комуністів, ініціативу, що вимагала на цілу третину скоротити військовий бюджет — на користь житлового будівництва, на користь забезпечення старих і родин, які втратили годувальника. Ми не проти будь-якої форми поліпшення становища нашого робітництва, але можна і треба пригадати, що ця ініціатива передбачала не поліпшення становища робітників, а підлив нашої оборонної могутності. Саме майор Вінд це розпізнав, саме майор Вінд розгорнув контрзаходи й очолив їх. Я мав щастя познайомитись з майором Віндом, коли він був ще молодим. Майор Вінд відзначається гострим інтелектом і тонким чуттям справедливості. Існування незалежної Швейцарії — це справа його життя. Він приніс себе в жертву цій справі, викликав вороже ставлення до себе, дав звести на себе наклеп, ніби він — палій війни (найсмішніше з того, що йому закидають). Виникає серйозне запитання, що то за кампанія цькування, яку раптом розв'язали проти майора Вінда. Як поєднати підозру, ніби він учинив державну зраду в політичному, економічному ба навіть військовому відношенні, з тим, що він зробив за останні роки? Постає питання, чому слідчим органам і досі не спало на думку шукати винних десь в іншому місці? Адже ж ясно, що уряди певних країн не гребують ніякими засобами, щоб очорнити вільний Захід, щоб зіпсувати відносини між західними державами. Чому, дозволено запитати, ці держави мають щадити Швейцарію? І нарешті, якими мотивами міг би керуватися майор Вінд, йдучи на такий страхотливий злочин? Припустімо: майор Вінд завжди говорив про все дуже одверто. Він ніколи не милував керівництво Швейцарського оборонного товариства, коли йшлося про те, щоб викрити егоїзм, корисливість, брехливість. Його іронії, його сарказму завжди побоювалися, а, з другого боку, це давало змогу його противникам обертати зброю проти нього, твердити, ніби він людина несерйозна, ніби він — гешефтмахер найгіршого гатунку... Все це — відомі, аж надто відомі прийоми, і треба б нарешті з'ясувати, де ж сидять автори таких наклепів.

Полковник Вільфрід Хуг, член парламенту».

— Так,— кажу я до Раппольда,— певних суперечностей не можна не помітити.

— З учорашнього вечора і аж до сьогоднішнього ранку,— каже Раппольд,— я просидів з командиром корпусу Штурценеггером. Під час вечері він поведився стримано, здебільшого похмуро мовчав. Ми пили спершу чорне «піно», потім «шладерер». Він недавно привіз його із Шварцвальду. Потім він заговорив: «Зрада то чи ні — це покаже час.

А якщо зрада, то ми всі тут винні. Ми вважали себе вище того, щоб, наприклад, самим вербувати редакторів для нашої справи. Ми знали, що Гаррі мав певний вплив на пресу. І ми схвально дивились на те, як він порпався у тих брудних справах. Ми ж — вище. І тому ми не втручалися в його переговори з тими чи іншими людьми, або втручалися надто рідко. Ми були вдоволені з того, що він нам подавав лише місячні звіти про свою діяльність, про успіхи і невдачі. І мені завжди було ясно, що він міг писати про те, що йому подобалося і багато що замовчувати. Зрештою, ми у президії Оборонного товариства довгий час не були одностайні. Він щоразу ставив панів з президії перед доконаними фактами. Він і мене, голову Товариства, раз у раз ставив перед доконаними фактами. Я не був на нього в претензії за це. Я завжди казав: йдеться головним чином про те, щоб посилити нашу армію. Не треба нам бути надто делікатними у виборі засобів».

— Тиждень тому,— мовив я,— Штурценеггер відмежувався від мене.

— Так, він і про це говорив,— відповів Раппольд,— сказав, що мусив так чи так відмежуватися од вас — поки справа виясниться.

— Ну, а тепер?

— Він сказав, що, можливо, то була помилка, коли на маневри його армійського корпусу запросили військових спостерігачів із Східних держав. Ці спостерігачі, безперечно, не зрозуміли основної ідеї маневрів і прийшли до висновку: тут розраховують на те, що в разі критичної ситуації НАТО прийде на допомогу Швейцарії...

— Ну, і що ж?

— Адже маневри під керівництвом полковника Штурценеггера відбулися в квітні цього року.

— Знаю, Юліус відав пресою.

— В усіх газетах публікувалися репортажі.

— Може, воно й справді було не дуже тактовно — запрошувати спостерігачів із Східних держав, а тоді виходити з припущення, що на Швейцарію можуть напасти зі Сходу. Я застерігав тоді Штурценеггера. Але ж його підтримував і Хуг. Нехай, мовляв, ті, зі Сходу, знають, що ми й таку ситуацію передбачаємо,— стакі заперечення вони висували.

— Про це говорити не варт. Без помилок не буває,— заявляє Раппольд і виймає з портфеля велике досьє.— Справа Мюллера,— каже він і розкриває досьє.

— Подаю конспективно найважливіше: народився 1925 року в Дортмунді. 1939 року з братом і сестрою приїздить до Швейцарії, до родичів. У 1943 році в Німеччині вмирають батьки. 1945 року вступає до школи новобранців. Ходив до гімназії, але з причин фінансового порядку не зміг її закінчити. Зайнявся журналістикою. Починав як кінокритик. Вісімнадцяти років вступив до соціал-демократичної партії, вийшов з неї, став членом Спілки соціалістичної молоді. Уперше зіткнувся з поліцією, коли наприкінці 1944 року разом з десятьма іншими молодиками розганяв збори пронимецьких...

— Націонал-соціалістів,— швидко докинув я.

— ...У готелі «Глокенгоф». Поліції довелось втрутитися, щоб захистити учасників зборів. Мюллер вступив до школи новобранців. Але після того випадку за ним стежили. Йому пощастило дістати позаштатну роботу при редакції «Нойе цюрхер цайтунг». Він зумів приховати свої справжні переконання. Коли впала бомба на Хіросіму, він написав «Відкритого листа до Трумена та інших воєнних злочинців». Йому вдалося

просунути цю статтю до набору. «Нойе цюрхер цайтунг» завдячує старшому лінотипістові тим, що листа все-таки не опубліковано. Мюллера звільнили, він влаштувався в газеті «Фольксрехт». Водночас він заснував так зване кабаре. Перша програма мала успіх. І друга мала б успіх, якби преса не розгадала її політичного спрямування. Це було в 1949 році. Вже у «Фольксрехт» Мюллер працювати не міг. Він заснував власне прес-агентство. Це, безперечно, коштувало йому великих грошей. Звідки він узяв гроші, про те незабаром довідались.

— Мюллер своє агентство поставив насамперед на службу пропаганді роззброєння...

— Так, він обстоював думку, ніби Швейцарії взагалі непотрібна армія. Ніби Швейцарію насправді тільки випадково не зачепила війна. Але Мюллер не тільки обстоював певні думки, він викладав їх письмово у статтях. Він написав статтю під заголовком: «Що можуть втратити швейцарці при можливому пануванні комунізму?» Мюллера арештували, але звільнили під заставу в п'ять тисяч франків. Це було у 1956 році. Мюллер покинув Швейцарію і виїхав спершу у Східному Берліні, потім у Східній зоні... Що ви на це скажете, пане Вінд?

— Нічогісінько,— відказав я.— Нічого нового ви мені не повідомили. Я завжди стежив за Мюллером. Він часто заходив до мене. Я з ним якимось навіть побився об заклад. Сказав йому: «Давай закладемося? Хто з нас двох виграє референдум щодо роззброєння?» Він звернув мою увагу на те, що в мене не буде на те потрібного апарату...

— От тепер я вже нічого не розумію,— промовив Раппольд,— тобто, якщо я вас правильно розумію...

— Слухайте, це зовсім просто: мені цей Мюллер раніше подобався. Не скажу, що ми були приятелі, але щось подібне. Можна сказати і так, що ми були противники: він твердо вірив, що призначення людини — жити з іншими людьми у мирі й злагоді. Я твердив, що все це не так просто, але я, звичайно, теж за те, щоб люди жили у мирі і злагоді. У Мюллера був готовий рецепт майбутнього для людей. Цей фанатик не міг збагнути, що життя не має сенсу, якщо ми самі не надаємо йому сенсу. Для Мюллера це було логічною послідовністю: минуле, сучасне, майбутнє. «Тут ти помиляєшся», — не раз говорив я йому.

— Ти? — Раппольд здивовано глянув на мене.

— Так. Я ж сказав, що ми були майже приятелі. А ви міркуєте правильно. власне, цей Мюллер і спричинився до того, що ми маємо Оборонне товариство.

— То ви, значить, твердите,— сказав Раппольд,— що цей Мюллер власне керував тоді підготовкою референдуму?

— Я не тверджу, а просто знаю це. А про те, що я керував тоді контрпідготовкою, знає дуже мало людей. Хто керує такими кампаніями, пане Раппольд, той не виходить до рампи громадської сцени. Біля рампи діють інші люди. І майже ніколи ті, до рук яких сходяться всі нитки. Їхніх імен не називають. Керівник встановлює зв'язок з тими, що стоять біля рампи, за допомогою естафети — чим частіше естафета потрапляє до інших рук, тим більше гарантії, що керівника акції не знатимуть. Ви не пригадуєте часом самогубства шофера таксі Гауглера? Гауглер у рамках моєї кампанії проти реформи транспортних підприємств підписав цілу серію газетних оголошень з відповіддю «ні». Насправді ж Гауглер не мав жодного уявлення про те, до чийх рук він потрапив.

Я виходив з того, що боротись з пропозицією, поданою до парламенту, треба не тільки голосами великих підприємців. Інакше маса громадян, що мають право голосу, скаже: пани великі підприємці знову бояться, щоб не відкраяли шмат від їхнього пирога! А якби я міг серією оголошень у газетах створити видимість того, що звичайний трудівник теж проти реформи, то я виграв би справу. Спершу я хотів налагодити зв'язки з профспілками. Мої співробітники змогли вже за кілька днів назвати мені ім'я: Якоб Дішмайер, соціал-демократ, журналіст, радник громади. У лібералів він не мав великого авторитету. Для них він був недосить делікатний. У парламенті він грубо чіплявся до лібералів, називав їх розбишаками. Навіть із своїми він не дуже уживався. Але він розмовляв мовою робітників і пив здорово — пиво, горілку. Мав знайомих дівчат з вулиці, сутенерів, піклувався про звільнених з тюрем. Він був-таки непоганий хлопець, цей Дішмайер! Мої співробітники доручили одному літньому автору брошур, лібералу, поговорити з Дішмайером. Дішмайер погодився, але через тиждень з'явився із звісткою, що профспілки відмовились виступати проти реформи, насамперед тому, що ліберали в дні референдуму виступили проти інтерпеляції соціалістів щодо закону про відпустки. Якби ліберали віддали голоси за проект соціалістів, вони б, можливо, переглянули свою позицію щодо реформи транспортних підприємств. Ліберали погодились віддати голоси. Цей успіх підбадьорив профспілки, і вони зажадали, щоб ліберали опублікували заклик голосувати за соціалістичний закон про відпустки. Я обговорив ситуацію з своїми уповноваженими, вони — з головою ліберальної партії. На публікацію заклику не зважились із зрозумілих причин. Але я не відступився. Я дав вказівку своїм співробітникам повідомити Дішмайера, щоб профспілка скликала збори й обговорила це питання, організувала диспут і вільну дискусію. Через десять днів все організували. На збори міг прийти будь-хто. Я послав туди п'ятьох учасників дискусії. Моя аргументація звучала так: профспілка повинна зрозуміти, що ліберали не можуть підтримати той заклик. Але буде великим досягненням і те, якщо ліберали в цьому питанні будуть нейтральні. Що ж до проекту реформи, то в інтересах трудящих його відхилити. Його прийняття означало б обмеження можливостей підприємців маневрувати економічно, а це позначилося б на життєвому рівні робітників та службовців: процвітання підприємця — це процвітання робітників і службовців! Цей аргумент вплинув, учасники зборів опрацювали текст резолюції. Тепер мені треба було умовити тих людей, щоб вони свою резолюцію довели до відома громадськості. Не можна було сподіватися від них, що вони витратять гроші на публікацію. Тож я запропонував взяти ці витрати на себе. Але навіть це вони сприйняли з недовірою. Я пішов іще далі: нехай у тих самих оголошеннях виступають і за свій власний проект. На це вони погодились. Я не вручив їм ані чека, ані готівки — вони повинні були тільки подати мені свої проекти оголошень. Я сказав, що це робиться згідно із загальним планом. Вони зрозуміли. Далі я зажадав, щоб двоє їхніх людей підписали ці оголошення. Я хотів мати справу не з так званим «Комітетом дій», а з шанованими громадянами. Треба свою думку обстоювати одверто, сказав я. Дішмайер не заперечував. Я переговорив із профспілкою. Там теж були за. Тепер ішлося ще тільки про те, щоб знайти двох членів профспілки, які б згодилися поставити свої підписи. Назвали двох водіїв таксі. Через Дішмайера мене тримали в курсі справи: наступного вівторка о п'ятій годині він буде «обробляти» тих

двох. Мене повідомили і про місце зустрічі: ресторан поблизу стоянки таксі біля центрального вокзалу. Мене ця справа цікавила, і я пішов туди в умовлений час. Я знав Дішмайера з фотографії, тож було неважко його пізнати. Одразу після п'ятої він зайшов до ресторану у супроводі двох шоферів таксі. Я чув, як Дішмайер їм щось втовкмачував, а ті ствердно кивали головами. Вони погоджувались, що проти реформи треба боротись. То були вже літні люди, віддані фірмі працівники, цілком задоволені своїми хазяями. Здавалось, що все йде гаразд, але коли Дішмайер запропонував їм дати свої імена, вони завагались. Один сказав: «Авжеж, і я проти отих «Комітетів дій», ніхто ж бо не знає, що за тим криється. Але, пане раднику, стакий референдум — це ж справа делікатна, чи не так? У мене син, він тепер має змогу вчитись, бо отримує стипендію, а ви ж розумієте, пане раднику, той референдум може мати певні наслідки. Я б не хотів ставити під загрозу навчання свого сина...» Дішмайер його розумів. Але й другий теж ухилився. Він не навів причин, а просто підтримав свого колегу. Дішмайер сказав: «Але ж оголошення мають бути підписані!»

Ті двоє порадилися між собою. Тоді назвали імена двох колег і виявили готовність привести їх сюди із стоянки таксі. Дішмайер на це погодився. Люди пішли й незабаром повернулись з двома колегами. Тепер уже не сам Дішмайер розмовляв з ними. Обоє шоферів переконливо роз'яснили своїм колегам, що реформу треба відхилити, а оголошення — підписати. Ті погоджувались, кивали головами. Але й вони мали певні сумніви. Один сказав: «Я б поставив своє ім'я, але жінка в мене весь час хворіє, тож ми зацікавлені у грошовій допомозі, а отой референдум, це ж справа делікатна. Я мушу бути обережним, бо інакше ще скажуть: ага, він за те дістав гроші...»

Тепер вони радились уже вчотирьох. Через якийсь час вони назвали ще двоє імен, і всі четверо засміялись. Я почув насамперед ім'я Гауглер і такі слова: «Гауглер, отой погодиться. Заждїть-но, пане раднику! Якщо ми скажемо Гауглеру: «Гауглер, не можна ж мати від профспілки самі тільки вигоди, часом треба щось і для неї зробити, інакше тебе одного чудового дня виключать і ти станеш «диким» шофером», — якщо ми йому це скажемо, то він підпише. Він, бачте, пане раднику, трохи недоумкуватий, а Йоріманн — він же ж з Граубюндена, він аж пищить, так йому хочеться якось покрасуватись...»

Вони знову пішли й повернулися з Гауглером і Йоріманном. Дішмайеру не треба було вже нічого говорити. Четверо шоферів за кілька хвилин «обробили» Гауглера і Йоріманна. Ті поставили свої підписи під заявою, яку приніс із собою Дішмайер.

Через десять днів почалася кампанія. Ви ж знаєте, пане Раппольд, видавці газет вимагають до таких оголошень ще й заяву про те, що підписаний бере відповідальність за всі наслідки, а також несе всі витрати. У нашому випадку текст звучав приблизно так:

«Обоє нижчепідписані заявляють, що вони беруть на себе відповідальність за зміст цієї серії оголошень у повному обсязі й відповідають також за всі можливі наслідки, пов'язані з притягненням до суду...»

Я дав вказівку, щоб таку заяву підписали обоє шоферів таксі. Треба було діяти так, щоб противникові нелегко було знайти тут кінці. Але я сказав також, що обоє повинні в той самий час перестрахуватись. Рекламне агентство квапило. Перші оголошення уже з'явилися у пресі. І тут сталася катастрофа. Дішмайер, наш «зв'язковий», надіслав

спішним листом Гауглеру і Йоріманну по одному примірнику заяви на підпис, не приклавши перестраховальної контрзаяви. Дішмайер просто забув покласти цей листок. Та він і не надавав тому великого значення. Того самого вечора він слідом за спішним листом послав і ту контрзаяву. Спішного листа Гауглер одержав увечері після сьомої години. О восьмій Гауглер мав з'явитися на роботу. Він ставився до роботи дуже сумлінно. О дев'ятій його ще не було. Не було від нього і жодної звістки. О пів на десяту шофер, якого о восьмій мав змінити Гауглер, поїхав у Хенгг; Гауглер був нежонатий і мешкав на околиці міста коло Хенгга. Гауглер повісився. Лишив тільки коротенького листа. Він, мовляв, не може взяти на себе таку відповідальність...

— Завжди ви відхиляєтесь від теми,— каже Раппольд; йому не хотілося слухати цієї історії.

— Ви ж шукаєте правди,— відказую я,— а я вам намічаю дорогу, якою ви до цієї правди...

— Що значить правда? Мое завдання — зібрати факти для слідчого. От Юліус зібрав для мене примірники всіх оголошень і газетних статей, що були тоді опубліковані у зв'язку з боротьбою проти кампанії роззброєння. Гадаю, що ви ще тоді застосовували ваш метод?

— Боротьба проти кампанії за роззброєння була моєю першою акцією цього роду. А щодо методу, то я його не винайшов, а перейняв від Джека Ф. Барта і застосував, наскільки його можна було застосувати в Швейцарії...

Раппольд замислився.

— Із своїми противниками ви поводитись не дуже делікатно, пане Вінд.

— Я не мав причин панькатися з ними.

Раппольд виймає з досьє газетну вирізку. Я знаю, це стаття, що з'явилася у великому тижневику. Раппольд читає:

«Інерція відіграє у громадському житті Швейцарії значну роль. Здебільшого це навіть непогано: Федеральна рада лишається на місці, навіть коли стає ясно, що якийсь захід їй не вдався. Проте все має свої межі. Коли людина роками займається небажаною діяльністю, користуючись підтримкою офіційних кіл, то настає день, коли в неї треба забрати мікрофон. Такий день має незабаром настати для радіокоментатора Вернера Айзеліна. Колись Айзелін був цінним співробітником «Беромюнстера» як знавець Росії. Він ґрунтовно вивчив становлення світової комуністичної держави. Його прогнози, його критичні виступи колись мали вагу, до них прислухалися. Але — колись! А от потім він почав міняти свою орієнтацію. Айзелін став пристосованцем, провісником і пророком мирного співіснування. Окремі акти насильства він критикує. Він не задовольняється самими похвальними гімнами — він для цього надто розумний. Але прикриваючись маскою критика, він завжди рекламує ту державу. Постає питання: хіба ж то нормально, що отакий Айзелін все ще виступає перед мікрофоном «Бюромюнстера» як «фахівець» у справах Росії, тоді як «Бюромюнстер» вважається офіційною радіостанцією?»

Раппольд ховає вирізку назад у досьє. Він дивиться на мене спокійно, навіть доброзичливо.

— То що ж там трапилось із тим Айзеліном?

— Айзелін мусив зійти зі сцени, це ясно. До речі, вам треба розглядати справу Айзеліна так: Айзеліном не пожертвували, щоб забрати в нього мікрофон. Айзеліна усунули, щоб створити відповідний настрій.

Раппольд мовчить. Виймає з досьє ще один документ — циркуляр, який ми тоді розіслали всім членам Оборонного товариства. Раппольд читає і цей документ.

«Швейцарська промисловість за останні тридцять років такою мірою йшла назустріч вимогам соціалістів, що тепер і промисловість може щось вимагати від своїх робітників та службовців хоча б у моральному плані, а саме: підтримати справу Оборонного товариства. Ми просимо всіх членів товариства, оскільки вони є роботодавцями й керують робітничими колективами, через певні проміжки часу на зборах робітників...»

Ніби на знак заперечення я підніс руку. І цей документ Раппольд мовчки ховає у досьє.

— Двоє з середовища вищого офіцерства виявили себе як противники Швейцарського оборонного товариства,— веде далі Раппольд,— в той час як Федеральна рада і, зокрема, Комісія оборони ставилися прихильно до намагань товариства...

— Нас підтримували лише морально,— кажу я.

— Проте,— відказує Раппольд,— командир корпусу Штурценеггер на зборах у Залі конгресу викрив справжнє обличчя цих двох офіцерів і наполегливо порекомендував їм мовчати. Той самий тижневик, що нападав на Айзеліна, докопався, що один з тих двох офіцерів кілька років тому їздив до Москви і пробув там досить довго. І ось наприкінці року Еріх Фріс пішов у відставку.

— Одне вам повинно бути ясно, пане Раппольд,— відповів я.— Перш ніж починати якусь реорганізацію армії, треба створити певний настрій. Громадська думка, настрої, атмосфера — ось що вирішує справу. І тут не можна жаліти зусиль...

— Ваш співробітник Юліус дав мені і місячні звіти, які ви опрацьовували для членів Оборонного товариства. Але ці звіти не повні. Про деякі заходи, здійснені вашим бюро, там не згадується.

— Ви не знайдете також копій листів, які нібито були написані у моему бюро. Підробити гриф Оборонного товариства зовсім неважко, зрозуміло?

Раппольд зрозумів.

— Я мушу ще раз повернутися до Мюллера,— каже Раппольд.— Чи ви тоді, як вели кампанію проти роззброєння, перебували з ним у контакті?

— Подеколи ми зустрічались.

— Виходить, Мюллер знав, що за кулісами стоїте ви?

— Знав.

— Чим ви в такому разі пояснюєте те, що Мюллер не застосовував методів, подібних до ваших?

— Бо я його завжди інформував, що робитиму найближчим часом.

— Не зовсім розумію. Поясніть докладніше.

— Мюллер завжди був у курсі справи.

— Це не відповідь на моє запитання. Мюллер міг би, наприклад, викрити закулісні обставини у справі Айзеліна. Чому Мюллер мовчав?

— Бо він мені не вірив.

— Не вірив вам? — Раппольд похитує головою.

— Так, Мюллер мені просто не вірив. Мюллер вважав мене за балакуна. Ви ж мені теж не вірите щодо історії з Мітульським.

— Я не можу довести вам протилежне, це щось інше. Мітульський, наприклад, не знає ні про яку пам'ятну записку...

— Можливо, що й Мюллер сказав собі: краще я зачекаю, а тоді завдам удару...

Раппольд перебиває мене:

— От бачите! Ви ж самі це кажете!

Раппольд не хоче тепер слухати ніяких пояснень. І мені не дає говорити.

— Ні слова більше,— повторює він,— ні слова більше, бо ви зіпсуєте мені апетит.

Потім вимикає магнітофон. Проводжає мене до моєї камери. Вже сутеніє.

— Це не звільняє вас в усякому разі від обов'язку завершити вашу біографію,— каже він, коли ми входимо до камери.

— Що? — запитую я. Але він тільки всміхається,— так, ніби я його спільник.

— Ви ж не вірите жодному моему слову,— кажу я.

— Я вірю тому, що можу довести. Я мушу додержуватися фактів, а не історій.

— Шкода,— відказую я.— Історії ефективніші за докази.

Він знизує плечима.

15

Мій батько помер у лютому. Вже три дні йшов дощ. Разом із дощем сипав сніг. У будинках цілими днями горіло світло. Уже кілька днів ми знали, що батькові жити недовго. Він схуд і відмовлявся їсти. Час від часу випивав ложечку чаю. Шістнадцятого лютого, в день його смерті, я хотів вийти з квартири десь коло восьмої, але мати заступила мені дорогу.

— Побудь сьогодні вдома,— мовила вона.

— Не можу,— відповів я,— моє бюро...

— Не можеш, навіть коли вмирає твій батько.

— Він же не вмирає...

— Я не хочу сама лишатися в квартирі, коли він умре.

— Коли йому погіршає, подзвони до мене.

— Я можу нічого не помітити. Смерть часто настає раптово. Я боюся... Як ти можеш так поводитися з своєю старою матір'ю? Як би там не було, а він же твій батько. А тепер умирає...

Мати закрила лице руками й заридала.

Я зняв пальто й лишився.

Коли я підійшов до батька, він лежав як мертвий. Очі заплющені. Дихає ледве-ледве. Я вийшов і сів у себе в кімнаті.

Барбара і Альберт Хуг за три дні перед різдвом повернулися з своєї європейської подорожі. Барбара була приголомшена. Вони були у Варшаві, були і в Майданеку. Барбара бачила купи дитячих черевичків. Про повернення до Америки мови не було. Не справдилась і надія полковника Хуга. Альберт і Барбара добре розуміли одне одного, але про любов не було й мови. Альберт і зі мною не говорив про свої почуття, хоч я міг з ним добре порозумітись. Ми завжди були відверті один з одним.

Він і тепер, кілька років після того інциденту, твердив, що його

не побили тоді на прощальній вечірці. Він знепритомнів з переляку. Хотів довести, що непридатний для кар'єри, на яку прирік його батько. Так він твердив тепер. Йому було ясно, що я тоді підтримав його тільки тому, щоб взаємини між батьком і сином не порвалися. Тепер Альберт студіював історію мистецтва. Хотів працювати в якомусь музеї. А може, стане мистецтвознавцем. Це все ще не було вирішено. Однак подорож по Європі вплинула на нього добре. Барбара, повернувшись, жила в Хуга. Джек Ф. Барт написав, що в січні або лютому приїде до Європи, побуває і в Швейцарії. Він наполегливо домагався поширення своїх ділових зв'язків у Європі. Було відкрито бюро в Німеччині, а також у Скандинавських країнах, Франції, Іспанії, Італії. Барт не зміг приїхати раніше, бо він у себе в Штатах мусив готувати вибори губернаторів. Він очолював передвиборну кампанію демократів. Я бачився з Барбарою мало не щодня. Я ніколи й слова не промовив про одруження, про шлюб, ні слова про якусь особливу прихильність до неї, тим більше про любов. Листи з Америки вона одержувала рідко. Батько її не дуже любив писати, а мати хворіла. Я почав працювати на концерн «Фрідом». Міжнародне торговельне акціонерне товариство взяло на себе генеральне представництво. Спершу ми імпортували тільки холодильники, кухонне начиння, газові плити та радіоапарати. Я мав свою частку з прибутків Міжнародного торговельного акціонерного товариства. І все те за рекомендацією Джека Ф. Барта.

Отже, я забезпечив собі сорок процентів і водночас увійшов до адміністративної ради. Мое бюро ще й сьогодні відрізняється від усіх інших бюро, які з'явилися після мого — всі інші це просто рекламні агентства або так звані агентства «Паблік-рілейшнс». Обидва терміни не стосуються мого бюро. Я також не є членом Співки швейцарських консультантів у справах реклами, але дістаю комісійні по редакціях газет. Самих тільки рекламних оголошень та брошур я реалізую майже на двадцять п'ять мільйонів франків на рік. Здебільшого я не беруся за рекламу для підприємств, де не маю своєї частини в прибутках. Отож я на сьогодні член адміністративної ради кількох середніх та дрібних підприємств. Але, крім мене, ніхто не знає, де я компаньйон, де акціонер, а де член адміністративної ради. Це знаю тільки я. Я не використовую цієї обставини. Цілком зрозуміло, що я не можу перешкодити тому, що мені приписують більший, сильніший вплив, аніж я його насправді маю. Я не заперечую, що маю міцні й широкі зв'язки; але історія про мене, що її пустили в світ, не збігається з історією, яку знаю я, тільки я.

Шістнадцятого лютого, близько одинадцятої години, біля дверей квартири подзвонили. Батько ще був живий. Щойно у нього побував лікар. Він пробув біля ліжка вмираючого не довше ніж потрібно. Тільки мати ще кілька разів підходила до батька. Я сидів у своїй кімнаті. Зовсім нездатний був щось робити, не міг навіть газету читати. Двічі я вставав, підходив до вікна, бо мені здалося, що внизу на вулиці зупинилась автомашинка. Але там не було нічого. Я зміг тільки написати траурне оголошення, скласти список адрес і викласти в основних рисах батькову біографію для пастора, що мав виступити з прощальною промовою. Мені хотілося також, щоб на похоронах було багато квітів та вінків. Церковний хор, у якому він співав багато років, міг би співати у каплиці під час похоронної відправи. Час від часу заходила мати. Бліда й заплакана.

— Ти хочеш, щоб батько вмирав самотній, зовсім один!

— Я прийду, коли до цього дійде,— відповів я.

Починаючи з восьмої години, відколи я засів у своїй кімнаті, я думав і про того захожого. Я був певний, що він прийде. І коли близько одинадцятої біля дверей подзвонили, я скочив і пішов одчиняти. Я так і ждав, що він стоятиме за дверима,— він справді стояв там, без капелюха, мокрий як хлющ. Я втягнув його до приміщення.

— Але ж отак іти до нього не можна. Вам треба переодягтись.

Я запросив його зачекати, пішов до батькової кімнати, взяв там із шафи білизну й костюм. Захожий був трохи вищий за батька, та загалом одяг підійшов. Я провів незнайомця до своєї кімнати й сказав, щоб він переодягнувся. За кілька хвилин незнайомиць вийшов у батьковому костюмі. Всміхаючись, він попрямував поперед мене до батькової кімнати. Батько вже кілька годин лежав із заплющеними очима, але, почувши голос незнайомця, розплющив їх. Я знову повів гостя до своєї кімнати й налив йому шеррі. Але він зажадав горілки. Я налив.

— Ви сподівалися такого? — запитав я.

— Чого саме?

— Що він сьогодні вмере?

Незнайомиць покрутив головою.

— Просто у вас не стало грошей?

Він кивнув і, показуючи на вікно, сказав:

— Я думав, він дасть мені сьогодні грошей на капелюх. Він завжди казав, що купить мені капелюх. І пальто. Ще восени він хотів купити мені пальто й капелюх. Але ми раз у раз витрачали гроші на поїздки. Він любив їздити. Ми щоразу наймали таксі і виїжджали за місто. Це коштувало дорого. За містом ми їли, пили, а тоді поверталися назад. Він завжди хотів бути вдома точно о пів на сьому. Був пунктуальний, цього не можна в нього відняти...

Гість підвівся.

— Ну, то я піду.

Я затримав його.

— Він сьогодні вмере,— сказав я,— можливо, він вам щось по собі залишив.

Незнайомий, видно, про це раніше не подумав. Він сів.

— А якщо він вам нічого не відписав, то ви дістанете дещо від мене. Можете й потім приходити. У мене — бюро, можливо, я зможу дати вам якусь роботу.

— Робота мені не потрібна,— відказав він,— мені потрібні гроші.

— Гаразд,— сказав я,— але задарма ви грошей від мене не дістанете.

— Чого ви хочете?

— Хочу все знати. Куди саме за місто ви виїжджали з батьком?

Він випив свою чарку, сам налив другу.

— До Кайзерштуля.

— До Кайзерштуля?

— Так. Чому саме туди, не знаю. Ваш батько був якийсь чудний. Здебільшого ми їздили у таксі до Кайзерштуля. Він хотів бачити там маленьку митницю, міст через Рейн, Німеччину по той бік, потім ми завжди йшли до ресторану, пили вино, їли м'ясо. Або ж сир із хлібом. Перед тим як їхати назад, я завжди випивав ще чарку горілки. А він горілки не пив ніколи.

— А чого він хотів у тому Кайзерштулі? Ну, митниця, ну, по той бік Німеччина... але чого він хотів насправді?

— Він завжди казав, що для нього важливо зустрічатися зі мною, важливе й те, у який спосіб ми познайомились.

— Тоді на Овочевому мосту?

— Так, то ж було цілком випадково, але він того не визнавав. На Овочевому мосту ми зіткнулися зовсім випадково, а він глянув на мене так, наче ми давні знайомі. Ми й далі зустрічалися, віталися. Оце й усе. Я ніде не працюю. Мені тепер сімдесят, я знаю, що ви не дасте мені сімдесят, але я кажу правду. В шістдесят чотири мене звільнили з роботи. Вигнали з скандалом, як кажуть. А тоді, коли ми зіткнулися, робити мені було нічого, тож я і йшов слідом за цим чоловіком, який на мене так чудно дивився й вітався, ніби давно знає мене. Незабаром я довідався, що він: годинникар, що має власну крамницю. То я й сказав собі: він зможе мені часом допомагати... Я майже не одержую пенсії, щоб ви знали, якихось двісті франків, стільки я заробляв і до пенсії, з тим мене й звільнено. Ніхто не розумівся на тому, що саме я робив. Але ваш батько зрозумів. Тільки він один розбирався в тому, що я робив. І він завжди казав, що то найкраща з історій, яку він будь-коли чув, через те йому й кортіло раз у раз виїжджати до Кайзерштуля, дивитись на маленьку митницю, на міст через Рейн, на Німеччину по той бік. Оце й усе...

Незнайомець знову налив собі чарку. Тоді глянув на мене й спитав:

— Він справді вмирає?

— Умирає,— відповів я,— ще сьогодні вмере, тут уже нічого не вдієш.

— Так, а на вулиці цей дощ і хмари над дахами, сніг, дощ... вони одвезуть його у чорному автофургоні, прийдуть люди в уніформі, з сигаретами в зубах, зайдуть чорним фургоном аж на тротуар, щоб не заважати вуличному рухові. Відкриють двері, витягнуть труну, піднімуться сходами нагору, подзвонять, увійдуть до кімнати, поставлять труну на підлогу. Закриють труну і підуть з вашим батьком геть. До того, як оті в уніформі закриють віко труни, ви зможете ще раз подивитись на небіжчика. Я питаю себе раз у раз: куди прийдуть оті в уніформі, щоб забрати мене? Я — громадянин цього міста, щоб ви знали. Я претендую на труну. Але я питаю себе: де стоятиме дім жалоби? Нема більше домів жалоби. І тому вони, мерці, не приходять більш між днем св. Мартіна і середию першого тижня великого посту. Вони уже не бродять ночами. Їх спалюють. Нема більше домів жалоби, нема і жалібників, немає мерців, які б доглядали, чи живі додержують порядку, чи вони цей порядок порушили. Нема більше домів жалоби, де б на підвіконнях лежав свячений хліб для уласкавлення мерців, що приходять між днем св. Мартіна і середию першого тижня великого посту... Тепер їх відвозять у чорному автофургоні... І коли нам вручать глиняну посудину з попелом, то ми не знаємо, чи то попіл нашого мерця, чи якогось іншого. Та це вже й не має значення. Коли хто вмер, то його лиця вже немає. Те, що ви бачите, то спогади, тільки спогад...

Горбань тепер теж мертвий. Ніхто не грає більше вальс. У нього була тільки гармонія, а більше нічого — ані сім'ї, ані домівки, ані ліжка, тільки гармонія. Протягом двадцяти — а може, й більше — років він переходив кордон біля Кайзерштуля. Ми його пропускали. Приходив він і під час війни (останні три роки війни він лишався у Кайзерштулі), ходив від готелю до готелю й грав. Ніхто не звертав на нього

уваги. Поліція давно вже ним не цікавилась. Поліція по той бік кордону — теж. Паспорт у нього був, але прострочений. Проте ми його пропускали. Він ходив у Шварцвальд, грав у Шварцвальді, тоді переходив кордон і грав у Кайзерштулі, знову вертався до Шварцвальду і так двадцять років. Відтоді як мене перевели до Кайзерштуля, він приходив туди безнастанно. Звався він Еліас. Чи він був француз, чи циган, чи єврей? Ніхто цього не знав. Довгий час нас було там двоє митників, ми чергували позмінно, по дванадцять годин. В маленькому будиночку митниці стояла похідна койка. Ми лежали собі на цій койці, зупиняти було нікого, ніхто там не ходив. Після війни нас стало вже четверо. Я був найстарший за віком, а тому й начальником. Молоді митники завжди відпрошуються з роботи, у них наречені, а в мене — нікого, тому я відсиджував їхні години. Коли заходив Еліас, я завжди питав його: «Може, з тебе взять за щось мито?» А Еліас завжди відповідав: «Хіба за зельц, що мені подарував хазяїн у Ейбені?» Я показував на його гармонію і казав: «Я певен, що у тебе там щось є». Еліас тільки сміявся.

Якось настав мій день народження — мені минуло шістдесят. Я завжди забував про цей свій день, але цього разу не забув. Я народився п'ятнадцятого грудня. Не знаю чому, але я лічив роки свого життя і знав, звичайно, що говорили у мене за спиною, а саме: що я не досить спритний і тому на десятки років застряг отут і не маю друзів. Справді, друзів у мене не було. Я ніс службу, нікому нічого не дарував, навіть селянам. Казав завжди: мито є мито. Тож тому вони й базікали про мене всяке. Розумієте, хитрувати я не вмів. І ось прийшов Еліас. Прийшов із Шварцвальду. Вже сутеніло, падав сніг. Німці закрили шлагбаум і пішли до митниці. Еліас пройшов повз них, вони не звернули на нього уваги. «Добре, що ти прийшов, — мовив я до Еліаса, — у мене сьогодні день народження. Мені стукнуло шістдесят. Мої хлопці поставили мені вина, а я хочу випити з тобою. Заходь, у нас тепло». — «Але ж це суперечить інструкції. Сховай вино, вип'єш опівночі, коли скінчиться твоє вартування, а зараз не пий», — «Я тут начальник, — сказав я жартома, — і наказую тобі зайти до мене. Як не схочеш, то я тебе затримаю, щоб перевірити твої документи».

Еліас не розумів жартів, він одразу скис. В останні три роки війни він тільки тому лишався в Швейцарії, що по той бік кордону в митниці з'явився новачок, який схотів перевірити Еліасові документи. Його ніхто не попередив, хто такий Еліас. «Ну, гаразд, якщо ти наполягаєш, нехай буде так, — сказав кінець кінцем Еліас. — Ти тут начальник і можеш зробити зі мною, що хочеш».

Ми зайшли у митницю. Я відкоркував пляшку. «Став гармонію на стіл, — сказав я. — Сьогодні мені шістдесят, тож мусиш мені щось заграти». — Еліас якось нерішуче ковтнув вина. «А що це? Не хочеш випити за моє щастя? Давай пий!» Він випив. Спорожнив і другу чарку за моє здоров'я, тоді поставив її на стіл. «Буде тобі щастя, — сказав він, — а мені тепер треба йти». А я пив — три чарки, чотири, а тоді загубив лік. «Нічого не хочу слухати, ти залишаєшся, — сказав я Еліасу, — тепер будемо святкувати день народження. Ти залишишся і щось мені заграєш. Вип'ємо, а як буде пізно, ти зможеш тут переночувати — тепло і друга койка є. «Але ж це — проти інструкції», — заперечив Еліас і попростував до дверей. А я, напівп'яний, розлютився. «Будеш тепер грати і залишишся тут!» — закричав я і скочив з місця.

Еліас був уже біля дверей. Тут я його вхопив, забрав гармонію,

просто вирвав її з чохла, поставив на стіл і сказав: «Але ж вона важка, як чорт, ота твоя гармонія». Еліас розгнівався. Підійшов до столу і хотів узяти гармонію. Але я вхопився за один її кінець, а він тягнув за другий. Я вже не пригадую, як воно там сталось, але гармонія вислизнула у нас з рук і розбилась, а з неї викотилося кілька пляшок. І тут виявилось: Еліас носив малиновий шнапс — з Шварцвальду до Швейцарії, а з Швейцарії до Шварцвальду — кофе у зернах...

Я не вірив своїм очам. Не хотів вірити. Еліас — контрабандист! «Цього не може бути! — вимовив я нарешті.— Просто ми забагато випили». Але Еліас не погодився з цим. Він признався, що вже давно займається отакою дрібною спекуляцією. «Ти що ж думаєш,— казав він,— що я живу з отих вальсів? Хто б на це прожив? Що ж, з голоду мені вмирати, чи що? А тепер роби зі мною, що хочеш». Я йому на це відповів, щоб він узяв свої пляшки і забирався геть. Але він і слухати не хотів. Він запропонував щось краще: «Сховай своє вино, а я візьму гармонію у хазяїна в Ейбені, і ми по-справжньому відсвяткуємо твій день народження. А як мине північ, ти зможеш мене арештувати».

Тож ми й відсвяткували. І я його не арештував: я мав тепер друга. Його зовсім не збентежило, що я спіймав його на гарячому. Він навіть не став брехати. «Ти на своєму місці, а я — на своєму», сказав він. Отак. А як минула північ, ми домовилися працювати спільно. Я став співучасником його спекуляцій. Чотири роки все йшло добре. Чотири роки! І головне тут було зовсім не те, що я в такий спосіб щось заробляв. Коли хочете знати, головне було те, що я тепер мав друга! Так тривало доти, поки одного дня до митниці не прийшов новак. Причиною того була валютна реформа у Німеччині. Наша митниця набирала дедалі більшого значення. Навіть з Фрейбурга їхали тепер угору через Гелленталь і переїжджали кордон біля нас. Тому нам і прислали нових, молодих працівників. І вони, як самі казали, навели порядок. Добралися і до мене — звільнення із скандалом, чотири роки умовно! Маленьку пенсію все-таки дали, бо я ж до того не судився, ну, і на цій спекуляції я нічого не заробив, майже нічого...

Захожий знову випив, тоді підвівся і підійшов до вікна. Надворі все ще ішов дощ із снігом.

— Нехай би стало тепліше або холодніше,— сказав незнайомиць,— або дощ, або сніг...

— А що сталося з Еліасом? — запитав я. Він стеноув плечима і розповів:

— Еліас був тоді вже дуже старий. Ніхто того не знав, але йому на той час вже минуло вісімдесят. Тож до нього поставились більш-менш поблажливо. На суді він досить уміло викручувався. Я проти нього не свідчив. Як я уже сказав, він був надто старий. Дали йому пару місяців умовно. Тепер він живе десь у Шварцвальді. На цей бік кордону його вже не пустять. Але ваш батько раз у раз казав: «От побачиш, колись він ще повернеться». А я й тепер можу завітати до Кайзерштуля. Так, мене в містечку зустрічають привітно. А ця розповідь про дружбу, я думаю, справила на вашого батька враження. Я б з власної ініціативи не прийшов сюди. Але він сам зажадав цього від мене. Сказав: «Коли захворію, навідай мене...» Незнайомиць одвернувся од вікна.

Увійшла мати. Кивнула. Ані сльозинки, ані слова. Повз неї я про-

йшов до батька, незнайомиць ішов слідом. Згодом прибув лікар. Коли прийшов катафалк, я вже об'їжджав установи. Мій співробітник дав траурне оголошення і розіслав листи. Незнайомець лишався коло матері, аж поки вони не забрали небіжчика. Незнайомець допоміг поставити труну в автофургон, а тоді пішов. Я забув дати йому гроші. Він більше не приходив. Потім я часом робив, як мій батько: виглядав його, але марно.

Ввечері того дня, коли батько помер, прийшли обердорфці — як зачинились крамниці. Швець прийшов, коли чорний фургон уже від'їхав. Він просидів біля матері аж до останнього поїзда. Прийшов він до нас у квартиру і наступного ранку, мати запросила його пообідати. У день похорону він закрив свою майстерню і сидів з матір'ю у каплиці.

Я цілими днями їздив по місту, повертався додому пізно, вранці знову виходив, а коли часом лишався на вечір удома і ми були з матір'ю самі, вона ніколи не говорила про померлого, а тільки про Еміля. Якось місяців через три після смерті батька мати сказала:

— Я недавно переглядала разом з Емілем конторські книги. Службовець нам тепер не потрібний. Ми могли б розпродати все, а замість крамниці годинників відкрити взуттєву крамницю. Еміль зберіг би свою майстерню, а я б могла торгувати взуттям. Це ж віддавна була Емілева мрія — мати власну взуттєву крамницю.

— Гаразд, але коли ти матимеш оту крамницю, то вона ж буде твоя, а не Емілева.

Мати нічого не відповіла. У неї була ще робота на кухні.

За кілька днів вона знову заговорила про те саме:

— Ми з Емілем були в адвоката. Без твоєї згоди я не можу продати крамницю годинників. Але я собі так подумала, що тебе це не цікавить. Тож я могла б скласти з Емілем угоду. Є різні способи вести спільно таке торговельне діло. А ти як думаєш?

— Не маю нічого проти, — відповів я, — але на одне я все ж таки хотів би звернути твою увагу. Чи порозумієшся ти з Емілем як із спілником у ділі? Чи маєш ти досвід, щоб вести отаке діло? Чи не виникне небезпека, що Еміль тебе обдурить?

Мати нічого не відповіла. У неї була ще робота на кухні.

Втретє розмова про продаж крамниці годинників виникла у присутності Еміля. На цьому наполягала мати. Я знову сказав, що мати вкладе у діло більшу частину потрібного капіталу і що треба відповідно зберегти її інтереси. Еміль мало не розгнівався:

— Хіба я якийсь молокосос? Звичайно, я обстоюватиму її інтереси. Це ж наші інтереси...

Мати заспокоїла його:

— Він не те хотів сказати, Емілю.

— А що ж він хотів сказати? Він думає, що я хочу тебе обдурити, а я хочу з тобою одружитися, як тільки закон дозволить...

Тепер все було сказано, і вони замовкли. А я пішов, приніс пляшку вина і дав згоду..

Ось уже кілька днів так: ранком після снідання, вдень по обіді і навіть після вечері забувають замкнути двері камери. Спочатку я ду-

мав, що вони взяли якогось новачка, але відкинув цю думку як абсурдну, адже тут тримають убивців аж до вироку. А ще й таке: роздатчики їжі бажають мені приємного апетиту. Забираючи бляшаний посуд, зупиняються у дверях і питають: «Чи вам смакувало, пане доктор? Може, принести вам якусь газету?»

Учора була неділя. Подали смажену телятину з картоплею, до того — склянку вина. Роздатчик залишив на моєму столі півпляшки вина. Але я не випив ані ковтка більше, ніж належалось, а саме — одну склянку. Поліційний чиновник, що забирав потім пляшку, зніяковів. А я лишаюсь холодним і стриманим. Відчуваю, що мені треба бути тепер насторожі, намагаюся знайти відповідь на запитання: а що це все означає? Спитати у Раппольда я не можу: він уже чотири дні не показується. Зате вчора прийшов пастор. Худорлявий, губи тоненькі. З в'язнями розмовляє невимушено, мабуть, давно вже тут. Він привітний, розсіяний, здається, що співрозмовника майже не слухає. Говорячи, нанизує слова, які я знаю ще з повчань перед першим причастям. Стара історія: «Я можу порозумітися лише з тими людьми, які діляться зо мною своїми сумнівами. У тій самій мірі, як я ділюся з ними своїми сумнівами».

Надвечір приходить начальник тюрми. Питаю, що все це має означати. Забувають, наприклад, замикати двері, починають зі мною розмови про погоду. Він глянув на мене, знизав плечима і не сказав нічого. Він прийшов, мовляв, щоб попрощатися зі мною. Їде на два тижні до Рима. Як і кожного року. Проте я наполегливо веду своє і питаю про Раппольда.

— Він не мій підлеглий,— каже начальник,— Раппольд належить до політичної поліції, до федеральної поліції.

Та це я й сам знаю. Знаю й те, що Раппольд може вимагати підтримки від кантональної поліції, що він інформує начальника тюрми про свою роботу не тільки задля ввічливості. Знаю і те, що начальник в курсі моєї справи.

— Прощаюсь з вами,— каже він,— бо, очевидно, не побачу вас більше, коли повернуся з відпустки.

Цього з мене досить. Питаю ще про Іфраїма Целера.

— Іфраїм Целер,— каже він трохи збентежено,— ми його відіслали до клініки... Розумію, чому ви запитуєте. Ні, я так і не ознайомив аквалангістів із справою, як раніше планував.

— Значить, зброю знайшли?

— Ні, але Іфраїма ще раз звели із свідками з «Унгарії». І знову нічого з цього не вийшло. Він обстоює свою історію.

— То чого ж ви ще хочете? — спитав я.

— Нічого, але ми не можемо довести, що він убивця. Його зізнання замало. Ми не можемо когось засудити тільки тому, що він твердить, ніби він — убивця.

— А він надає цьому значення?

— Тобто як?

— Я маю на увазі, що він ніколи не вимовив слова «убивця». Він тільки сказав, що застрелив молодого Штейгліца в «Унгарії».

— Ах, он що, ви це розумієте так...

Ми облишили цю тему. Я знову заговорив про Раппольда.

— Раппольд викликав ще чимало людей,— сказав він нарешті.—

Тепер справа обернулася по-новому, з'явилися нові факти... більш нічого сказати не можу.

Читаю газети. Температура впала до нуля. По всій Швейцарії дощ. Аеропорт Клотен уже двадцять чотири години як закрито через туман. Почастішали нещасні випадки на дорогах. Водії мало зважають на мокре листя...

Деякі газети знову підхоплюють справу Целера. Впадає в око дивна річ — усі на боці злочинця. Вбивство прощають, виправдовують. Вбивця, який не є вбивцею. Якби ж ті, що коментують цю історію, хоч мали якісь сумніви, але сумнівів вони не знають.

Сьогодні нарешті з'явився Раппольд. Зупиняється в дверях, у зубах — сигара, через праву руку перекинута важке зимове пальто, у лівій руці капелюх. Перекладає пальто на ліву руку, праву простягає мені, щоб привітатися, смикає її назад, бо, очевидно, раптом зміркував, що не годиться вітатися з сигарою в зубах.

— Ось і ми,— каже він.— Ходімо, тут якось незручно. У конторі начальника влаштуємось затишніше. Він поїхав до Рима. Бог його знає, нащо йому той Рим. Вважаю, що це вже занадто — протягом двадцяти п'яти років їздити у відпустку до Рима. Але кожен має свої примхи. Може, це йому й потрібно. А чи виконуються, між іншим, мої вказівки? Я проінструктував моїх людей, щоб у міру можливості всі ваші бажання задовольнялися...

Поки він розбалакував, я акуратно згорнув газети і поклав на стіл, взув черевики, надів краватку й піджак. Тепер я готовий. Раппольд іде попереду, вниз залізними сходами. Мене щоразу бентежать наші лункі кроки. Я щоразу бентежуся, коли ми зупиняємось перед дверима, що відокремлюють тюрму від поліційної казарми, це — двері без ручки. Пройти можна тільки маючи ключ. Далі ми опиняємось перед розсувними загратованими дверима.

Коли ми йдемо коридорами, повз молодих поліцаїв у формі, Раппольд поблажливо вітається. Він злегка підносить праву руку і киває. Він добре знає, хто він: чиновник федеральної поліції. І знає, що кожен тут ставиться до федеральної поліції з більшою пошаною, ніж до кримінальної. Раппольду це подобається. Навіть граючи в карти, він думає про це. Він втішається, спостерігаючи, як уважно стежать за його пальцями.

У конторі начальника тюрми Раппольд кидає пальто на письмовий стіл, капелюх на пальто і величним жестом запрошує мене сідати. Питає, чи не вип'ю я віскі.

— У вас величезний штат співробітників,— починає він, наливаючи віскі і все ще тримаючи сигару в зубах.— Серйозно, я був приголомшений, коли оце недавно ще раз оглянув всі ваші кабінети. Щоправда, ми все це знали з актів. Але коли по-справжньому дивився, то це вже щось інше. Сімдесят працівників? Хіба ж ви спроможні стежити за такою кількістю співробітників?

— Що вам на це відповісти? Я ніколи не пробував. Мені й на думку не спадало стежити за своїми співробітниками.

— Це — помилка. Це неодмінно треба робити. Тоді можна було б дечого уникнути.

— Дечого? Не знаю, що ви маєте на увазі, пане Раппольд.

Він надпиває трохи віскі. Мою склянку підсуває до мене легким рухом руки.

— Зараз узнаєте, пане доктор, саме через це ви будете переживати певні несподіванки. Не заперечую — у вас чудові співробітники. З одним з них я тим часом заприятелював. Можу сміливо сказати: ми з ним добрі приятелі. Догадайтеся, хто це?

— Сімдесят співробітників, пане Раппольд. Хто ж з них став вашим приятелем? Та й навіщо це вам?

— Дозвольте вас здивувати. Ви ще про все це визнаєте. Але я не хочу випробовувати вашого терпіння. Я маю на увазі Юліуса. Юліус — це найкраще з того, що ви маєте. Я провів з ним два вечори. Вечори? Ночі! Якби в цю пору року розвиднювалося справді в ранкові години, я міг би сказати: ми сиділи разом аж до світанку. Бачте, цей Юліус людина незвичайна. Ви, може, ніколи нічого такого в ньому не помічали. А знаєте, в чому полягає ота його незвичайність? Юліус уміє підкоритись, Юліус знає, що ви — начальник, знає, що ви несете відповідальність... Він також знає, що не всі ваші вказівки він може перевірити, з'ясувати, наскільки вони доцільні й розумні; він знає, що мусить покладатись на вас. Він знає, що мусить підкоритися значнішим обставинам. Так, як мушу це робити і я. І я мушу виконувати накази, які видаються мені безглуздими, часом навіть нелюдськими. Але це не моє діло — приймати рішення, хоч не раз виникала спокуса зробити саме так. Бачите, я вважаю, що в'язниці — не єдине рішення проблеми. Звісна річ, кожному треба дати широкі можливості виправитись. Але все має свої межі. А межі — це для окремої людини завжди жорстокість або й несправедливість. Бо окремих індивідуум — це ж ніщо, коли йдеться про щось велике, про порядок, про державу. Щодо цього, то я маю свій особистий досвід. Я й сьогодні ще дякую богові, що у мене такий погляд на справу перемагає тоді, коли треба. У кожній галузі можна чогось добитись. Я у своїй галузі все ж таки добився значних наслідків. Але тільки тому, що я завжди, коли треба, діяв розсудливо і казав собі: «Раппольд, це — твоя мета...» Візьмімо вашу історію, пане доктор. Ви, звичайно, помітили, що я ставився до вас дуже скептично, принаймні спочатку. Я тоді мав доручення — даруйте мені на слові — знешкодити зрадника батьківщини. Ви знаєте, як у нас робляться такі речі. Раппольд, що тридцять років служить у федеральній поліції, дістає доручення опрацювати діло. Дістаєш тоді... як ми кажемо... певні ін'єкції. Там, нагорі, вони знають дуже мало або й нічого. Відомо, що Оборонне товариство подало до Комісії оборони країни пам'ятну записку... Але облишмо це. Я хочу тільки дотримуватися того, що я знав, тільки одного — пам'ятна записка підготовлена Оборонним товариством. А мій начальник дає мені вказівки. Хочу зробити застереження щодо цих вказівок: Еріх Фріс близький родич мого начальника. Долю Еріха Фріса він, зрозуміло, бере близько до серця. Те, що Еріх Фріс мусив піти у відставку, мій шеф сприйняв як особисте безчестя. Тому він розмовляє не по-діловому, коли йдеться про Оборонне товариство і про майора Вінда. Він сказав мені дослівно: «Тут вам треба придивитись пильніше...» Щоб ви мене правильно зрозуміли, пане доктор: мій шеф не сказав і слова проти вас. Він тільки сказав, що ваше бюро так розрослося, що навіть ви самі не помітили б, якби там хтось пристроївся... Отак він це сприймає. Кажу це, щоб ви мене правильно зрозуміли. Я розпочав роботу, і через кілька тижнів всі сліди привели до вас. Я добився в начальника ордера на ваш арешт. Ми зустрілися. З першого ж моменту ви дали мені відчуття, що зневажаєте мене. Цього ви заперечити не можете. Але я й сьогодні, коли

вже знаю більше, не серджуся за це на вас. Ви маєте право зневажати мене. Я був партач. Це ж дилетантська робота! Я вас оцінив неправильно. Я йшов по одній раз назавжди наміченій дорозі. Я не зумів або й не хотів побачити, що то — манівці. А чому, пане доктор? Я і це можу пояснити: якби наш брат не мав честолюбності, не намагався виконати свою роботу якнайкраще, то ніколи б і не було хорошої роботи. Ви — моє останнє «діло». Як тільки з цим ділом буде покінчено, я залишу службу. За кілька місяців мені буде шістдесят п'ять, я заслужив відпочинок. Але тепер я втратив упевненість, мало не потрапив у пастку, бо не розумів вас. Для мене було загадкою те, що людина свої найкращі роки віддала армії, а тоді раптом зраджує свою вітчизну. Яка суперечність! Це мені пояснив недавно і командир корпусу Штурценеггер. Але — і отут я добрався до самої суті цієї історії — я мав твердий намір діяти на свій розсуд. Осліплений, неспроможний розпізнати правду, я прагнув тільки одного — вас, майора Вінда, обвинуватити, викрити вас, довести вашу провину.

Говорячи це, Раппольд дивився кудись повз мене. На мить він замовк, а тоді вів далі:

— Цілими тижнями я, власне кажучи, діяв, не погоджуючи своїх дій з шефом. Це мені могли б, так би мовити, поставити на карб. Бачите, я у свої шістдесят п'ять років готовий це визнати. Мені неприємно думати про наслідки, що їх могла мати моя сваволя. Я не зміг би взяти на себе таку відповідальність. Для цього мені бракує сили. Так буває з кожним, хто залишає сферу своєї діяльності: оцей Мюллер, цей Айзелін і навіть цей Еріх Фріс теж не можуть відповідати за те, що вони робили. Для людей такого типу, пане майор, ми збудували в'язниці.

Раппольд говорив без упину, але в цю мить він пильно подивився на мене, ніби хотів прочитати у мене на обличчі, який ефект справили його слова.

— Для таких людей не може бути іншого рішення. Еріха Фріса, Айзеліна та Мюллера попереджали досить часто, але вони взагалі не зважали на ці попередження. Завтра або післязавтра їх арештують.

Тут Раппольд зупинився, витер рукою лоба. І заговорив знову, трохи повільніше.

— І якщо це стало можливим, я завдячую цим вашому співробітникові Юліусу. Він хороша людина, цей ваш Юліус, я ж уже це казав. І це тому, що він знає своє місце. Тому, що він знає — ви його начальник, ви встановлюєте межі. Ще кілька тижнів тому я взявся за Юліуса. Я сподівався, що він мені допоможе викрити вас. Я справді сподівався, що він сприйме ваші слова про нього як образу, як виклик. Проте я стояв і тільки похитував головою, коли він читав протокол і не висловив ніякого протесту. «Знаєте, — сказав він, — Гаррі має рацію. Я й зараз перед ним у боргу по вуха. Він тоді змусив мене пригадувати. Був суворий, але й справедливий. Мій батько таки припустився помилок. Про це тепер нема чого й говорити. Гаррі допоміг мені виплутатися з того конфлікту, допоміг розпізнати правду, а де правда, там і порядок!.. — «Так, так, — мовив я до Юліуса, — цього від вас ніхто не забере, але прочитайте протокол уважно ще раз. Стиль, в якому вас зображує Гаррі Вінд... Він кепкує з вас, ображає...» Юліус подивився на мене і майже непомітно похитав головою. «Ви ж його не знаєте, — відповів він. — Гаррі — хлопець з головою. Колосальний інте-

лект, він не дає волі почуттям. А ви хіба не помітили, що він точнісінько так само висловлюється і про самого себе?»

Як би ви поводитися на моєму місці? В перший момент я був просто в розпачі. Ви повинні зрозуміти моє становище: я ж усі надії покладав на того Юліуса! Але бачу, що ви мене не розумієте. А було так: я повинен був, як ми це називаємо, «звірити» ваші зізнання. Тож я пішов з підписаними вами протоколами до обвинувачених вами осіб. Пішов до командира корпусу Штурценеггера, до полковника Хуга, до інших офіцерів, до членів парламенту, і всіх цих людей я ознайомив з вашими висловленнями про них. А що вийшло? Нічого. Штурценеггер розсміявся й сказав. «Це — справжній Гаррі Вінд». Що мені від того? Хуг натякнув, що я не настільки кмітливий, щоб побачити вас наскрізь. Це — так, між іншим. А загалом все це тільки зміцнило мій намір все ж таки викрити вас, примусити вас скласти зброю. І всі свої надії на це я пов'язав з вашим Юліусом. Я думав собі: якщо хтось може бути смертельно ображений вашими зізнаннями, то це, безперечно, він. Він помститься, так я собі думав. Сказати правду, я був дуже здивований, коли він теж заявив, що ви «така людина з саркастичним розумом». Тоді я відступив і ще раз перечитав усі протоколи. Раз у раз я хапався за голову: «Не можу більше читати!» За кілька днів після того я знову пішов до Юліуса і дав йому інші протоколи. Він і їх прочитав повільно й уважно. Тоді глянув на мене і сказав: «Гаррі Вінд справді велика людина. Тому він і не може поводитися інакше. Ви повинні це збагнути. Ви не можете обвинуватити його й чекати, що він буде захищатися. Він ніколи не буде захищатися». Проте Юліус пообіцяв мені допомогти. Він запропонував використати для цього всі контори Барта. Я звернув його увагу на те, що у нас є свої власні зв'язки. Є у нас контррозвідка, є агентура. Але Юліус тільки всміхнувся. «Спробуємо краще обійтися нашим власним апаратом», відповідав він на мої заперечення. Його позиція роздратовала мене. «Це з тих, що не можуть мислити самостійно, з продавних...» Так я собі сказав. Перш ніж зважитись прийняти допомогу від Юліуса, я знову пішов до свого шефа. Він зустрів мене непривітно і звернув мою увагу на те, що мій обов'язок регулярно інформувати його про хід моїх розслідувань. Я вибачився і сказав, що був настільки зайнятий роботою, що не встиг своєчасно інформувати його. Але він мені пробачить, коли визнає, чого я вже добився. «Ви про майора Вінда?» — спитав він. Тон його мені не сподобався. «Ви про майора Вінда?» Це звучало ніби: чого ви, мишеня, хочете від цього чоловіка? А це ж знаменно! Нагадую: мій шеф і Ерїх фон Фріс — родичі... Я відповів: думаю, що мені в сіті потрапила здорова рибина. Бачте, я по-своєму пишався тим, що можу так сказати. Щоб ви знали: я вже не один раз мусив діяти всупереч моїм відчуттям. Ви ж знаєте справу обер-лейтенанта Ребера: той закохався, не здогадуючись, що та жінка — секретарка в одній з іноземних місій. Його намагалися скомпрометувати, щоб краще прибрати до рук. Навідувались до його маленької квартири, переглядали статути, що їх він як офіцер узяв почитати. Беруть у нього ці статути, цю казармену, нічого не варту літературу, а потім не приносять назад. Ребер просить повернути. Всміхаються. Хіба на титульному аркуші не написано: «Секретно, тільки для службового користування»? Адже написано. «Ребер, дістаньте нам ще отакі й отакі відомості, тоді одержите ваші статути». Коханка не може йому допомогти... Він довірився одному другові юності, попросив допомогти. Цього йому не слід було робити. Бо друг

юності доніс на нього. Справу передали мені, інспекторові Раппольду. І вирішилася справа так, як я оце розказував. Я докладав зусиль, щоб виправдати Ребера, але донощик наполягав. Дійшло до суперечки з моїм шефом, я роз'яснив йому, що Ребера обдурили та й нічого більше. А по суті справи — те, що потрапило за кордон, не має ніякого значення. «Ні, сказав шеф, офіцер повинен знати, що такі папери не можна комусь передавати. Байдуже, чи вони мають якусь вартість, чи вони нічого не варті». Ребер дістав вісім місяців ув'язнення... От бачите...

— А ви знаєте, хто донощик?

Це — перше моє запитання, яке я поставив, відколи він почав говорити. Те, що я ставлю запитання, бентежить Раппольда. Він енергійно крутить головою.

— Це не має значення. Що я цим хочу сказати...

— А я думаю, — перебиваю я його, — що Юліус, оцей ваш авторитет, був другом юності Ребера. Я пригадую один випадок...

Раппольд, може, саме тому, що це його спантеличило, голосно регочеться.

— Невже ж ви серйозно підозріваєте Юліуса в тому, що він доніс на нещасного Ребера?

— Я підозріваю кожного. Навіть самого себе.

— Це — абсурдно.

— Так, усе абсурдно. Людина по своїй натурі абсурдна, абсурдні її дії, її мислення. Але оповідайте далі. Своею історією ви хочете чогось добитися, створити щось нове. Щоб спростувати старі історії, треба вигадати нову.

Я вкрай спантеличив його. Він не може пригадати, на чому зупинився. Мушу йому допомагати, і це мене неабияк тішить.

— Ви розповіли мені, як ви наважились посадити мене в тюрму, як ви хотіли переконати вашого шефа в тому, що в моїй особі ви вліїмали здоровенну рибину, і були готові розпочати один з тих процесів, про завершення яких в народі кажуть: «Дрібноту вішають, великих випускають». А для вас я ж великий. Може, ви й не помиляєтесь. Я завжди йшов ва-банк, принаймні в останні роки. Почав я з малого... ви це знаєте. Тож ви пішли до свого шефа, і той тепер був іншої думки?

— Він... та ні! У нього взагалі не було жодної думки. Довелося залишити йому всі протоколи. Він сказав, що хоче їх уважно прочитати. А потім відбулися розмови із Штурценеггером, Хугом і ще з іншими людьми, яких я не знав. Кожен з них діставав копію протоколів. Вони записували свої думки у блокноті. Всі приходили із серйозними обличчями. Віталися один з одним мало не пошепки. Аж потім напруження почало спадати. З того моменту, як Штурценеггер усміхнувся і щось зашепотів своєму сусідові Хугу. Інші й собі почали усміхатись. Я спостерігав їх. Не міг позбутися гнітючого відчуття, ніби йдеться тепер про мене, а не про Гаррі Вінда. Я спостерігав їх. Почував себе кунцею, яку обложили мисливські собаки при виході з її нори. Щоправда, кунця могла сидіти в норі. Могла чекати, поки собакам надокучить стерегти її. А я наважився вилізти з нори. А тоді ніби між іншим зауважив шефу, що встановлений законом строк попереднього ув'язнення кінчається для Гаррі Вінда найближчими днями. Федеральна прокуратура мусила б видати нове розпорядження. Тільки-но я вимовив ці слова, як вони напали на мене. «Ви віддали на посміх самих

себе і федеральну поліцію»,— сказав Хуг. Штурценеггер глянув на мене своїми водянисто-блакитними очима й різко вигукнув: «Треба бути Раппольдом, щоб подумати, ніби ми віддамо долю нашої країни в руки пройдисвіта або шахрая!»

Мушу визнати, що мій шеф певною мірою став на мій бік. «Я вважаю, що панове заходять надто далеко, складаючи всю провину на інспектора Раппольда,— сказав він спокійним невиразним голосом. — Раппольд під час розслідування не мав ні від кого підтримки. Він мав обходитися лише зізнаннями Гаррі Вінда. А це вже така манера пана Вінда — ускладнювати хід слідства своїми дивовижними історіями. Проте я хотів би сказати, що інспекторові Раппольду вдалося підійти близько до розв'язання проблеми...» Потім він попросив мене вийти з конференц-залу. Я чекав. Панове просиділи ще понад дві години. Про що вони там розмовляли, не знаю. Коли я знову зустрівся із шефом, він був у чудовому настрої. Подав мені руку, поздоровив з виконаною роботою. «Ті панове теж поздоровляють вас»,— докинув він.

Раппольд замовкає, бере склянку з віскі. Рука його тремтить.

— Не розумію, навіщо ви мені це розказуєте,— кажу я. Якусь мить Раппольд дивиться на мене.

— Ні? Не розумієте мене? Я тільки намагаюся пояснити своє поводження з вами. Розумійте це так: я прошу вас пробачити мені і зрозуміти мою позицію.

— Пробачити?

— Ви ж знаєте, що я займався вашою справою не з власної ініціативи. Я ж тільки інспектор.

— Я це знаю. У вас було завдання посадити мене в тюрму. Але це вам досі, очевидно, не вдалося зробити.

Раппольд підскочив. Став переді мною — смішний, благаючий.

— Не кажіть так. Моє завдання полягало лише в тому, щоб розслідувати справу політичної, економічної і військової служби інформації. Я мушу взяти під захист своїх начальників. Я, тільки я, поставив собі метою посадити вас у тюрму. Я несу за це цілковиту відповідальність. І тільки тому я стою ось тепер перед вами і прошу вас мені пробачити, не ображатися на мене. Я не міг знати, хто ви є насправді. Ви вищий за мене, я не розумів вашої мови.

— А тепер? Розумієте тепер мою мову?

— Гадаю, що так. В усякому разі тепер я маю змогу завтра або післязавтра арештувати справжніх винуватців.

— Справжніх винуватців?

— Так, ви ж самі підкинули мені таке рішення, тільки я не одразу це помітив.

— Яке рішення?

— Ви мене вдруге не впіймаєте, майоре Вінд.

— Що ви хочете цим сказати?

— Я тепер вашу мову розумію.

— Чого від мене хочуть?

Раппольд тупо дивиться на мене. Я помічаю, що йому не терпиться скоріше піти.

— На вас донесли,— каже він нарешті.

— Ви надто спрощуєте справу.

— Дуже шкода, але більше я нічого не знаю.

— Зрозуміло. Ну, а що ж далі?

— А нічого. Ви — вільні.

Раппольд раптом знову розбалакався.

— У нас є тільки одне прохання, ми свідомі того, що вимагаємо трохи забагато: залишіться тут ще на одну ніч. Інакше ми не зможемо тримати в таємниці такий поворот справи.

— Робіть те, що вважаєте за потрібне. І проведіть мене назад до камери.

— До камери? Ми тільки просимо вас не виходити з поліційної казарми. Всередині будинку можете почувати себе вільно. Вам надається службовий кабінет начальника тюрми. І ще одне прохання: не відновлюйте ніякого зв'язку з вашою сім'єю або з вашим бюро. Принаймні не сьогодні.

Чи я бачу його наскрізь? Чи знає Раппольд, що я бачу його наскрізь?

— Я хотів би залишитись у своїй камері, пане Раппольд. Мое бажання — ніяких змін. Нехай замикають двері, як належить, нехай не подають мені вина до їжі...

Він не може — або не хоче — мене зрозуміти. Стоїть переді мною з беспорядним виглядом.

— Помиляєтесь, Раппольд, я вам не спільник!

Ось тепер він зрозумів. І коли я пішов назад до своєї камери, він поплентався слідом за мною, мовчазний, ніби чимсь приголомшений.

17

Випав сніг. Ранком на вікнах видно морозяні візерунки. Після останніх Раппольдових відвідин минуло два дні і дві ночі. В камері холодно. Мені пропонують електричну піч. Не хочу я електричної печі. Допомогти Раппольду я не можу. Не від мене залежить пояснити йому, як його обійшли. Та він і не хоче про це говорити. Непорозуміння надто грандіозне.

Раппольд повідомив, що прийде сьогодні о десятій годині. Для заключного протоколу — так він просив переказати. Ще до дванадцятої години я можу вийти з поліційної казарми. Можу також подзвонити додому. Це я щойно зробив з контори начальника тюрми. Враховуючи небезпеку бути підслуханим, я попросив Барбару спакувати чемодани для всієї сім'ї, зняти гроші з рахунка, приїхати «корвером» до Гарматного завулка і там після дванадцятої чекати на мене. Нехай не забуде і про паспорти. Гадаю, що ми поки що поїдемо до Франції. Спробував подзвонити до Еріха Фріса. Поліція його вже забрала. До Вернера Айзеліна, про якого знаю, що він проживає у якоїсь фрау Глобке як піднаймач, додзвонитися не зміг.

Раппольд приходить точно. Поводиться стримано. Він не надто привітний, але й не похмурий.

— Значить, ви знаєте, що обидва заарештовані? — питає він перший. Я мовчу.

— Значить, то було правильно? — Це він сказав більш для себе самого, так, ніби між іншим, не чекаючи на відповідь. Але я запитую:

— Що було правильно?

— Що я останнього разу не спіймався вам на гачок. Ви ж удавали, ніби не знаєте, про кого йде мова.

— Ви помиляєтесь, Раппольд, я не ваш спільник. Я вам останнього разу про це вже сказав.

— Але сьогодні ви спробували подзвонити до Еріха Фріса.

— Отже, ви знаєте і те, що я їду до Франції, причому негайно?

— Ви заслужили відпустку, пане доктор. Але не будемо відхилятися від нашої теми: те, що ви намагалися подзвонити до Еріха Фріса, доводить...

— Так, розумію... що я з ним у змові або щось таке, чи не так?

— Ні, не так. Але це все ж таки доводить, що ви також вважаєте винним і його, і Айзеліна.

— Пошукайте собі для цього когось іншого, Раппольд, але не мене. З вашою новою історією я не хочу мати нічого спільного.

Обличчя у Раппольда витягується. Він уже не справляє враження стриманої людини, як перед цим. . . .

— Правда не така проста річ,— додаю я.

Раппольд на мить підводить очі, потім дивиться вбік і знову швидко говорить, як завжди, коли відчуває себе невпевнено. Дивиться на годинник.

— Не хочу вас затримувати, пане Вінд. Я тільки повідомлю вас коротко про те, що ми тепер знаємо і чому ми змогли арештувати принаймні Айзеліна і Еріха Фріса. Ви знаєте, що Мюллер перебуває у Східній зоні? Буду говорити коротко. Еріх Фріс був членом Комісії оборони країни. Коли Оборонне товариство подало пам'ятну записку щодо реформи армії, один примірник дістав і Фріс, як, зрештою, і всі члени комісії. Але він був не згоден з пропозиціями записки. Його критичні зауваження не були діловими й зумовлювалися особистими міркуваннями. Фріс завжди був противником Штурценеггера. Ви ж пригадуєте, пане Вінд, що на Оборонне товариство раз у раз нападали. Були нападки й на нас. Якийсь час у вас були сильні противники. А Еріху Фрісу вдалося згуртувати сильну групу проти Оборонного товариства. Але тоді Фріса усунули. Звичайно, цілком справедливо. Це ж справді нахабство — будучи членом Комісії оборони, поїхати на цілий місяць у Росію... уголос поставити питання, чи не розумніше було б відмовитися від атомної зброї... як уже сказано, був слухний час, щоб дати відсіч Еріху Фрісу, а тут ви із Штурценеггером...

— З вашою історією, пане Раппольд, я не хотів би мати нічого спільного.

— Ах так? Ваш Юліус інформував мене інакше...

— Ну, і що ж далі?

— Еріх Фріс опинився серед противників атомної зброї, вступив у контакт з Вернером Айзеліном. Айзелін очолював противників атомної війни. Гроші на це він діставав від якогось Алоїса Мюллера. А той одержував їх від комуністів. Отак ланка до ланки та й цілий ланцюжок. Чи ж не так, пане Вінд? А щодо особи Мюллера — ця людина вірила вам більше, аніж ви тоді припускали. А коли й Айзеліна усунули, Мюллер піклувався про нього. Айзелін одружений, у нього троє дітей. Я знаю — ви запропонували йому посаду у вашому бюро. Але Мюллер вас випередив. Йому цей чоловік був потрібний. Одного дня ви дізналися, що він став керівником експортно-імпоротної фірми. Ваше бюро контролювало цю фірму. Ваш Юліус правильно запідозрив, що тут може йтися про інформаційне агентство. Зовні ніби на таке ски-

далося. Фірма імпортувала переважно із Східних держав, туди ж і експортувала. Коли ви звернули вашу увагу на те, що...

— Ми? Я?

— Юліус це сказав. І ми взялися до роботи. Але чого ми добилися? Ми знали, що Айзелін виконував імпортні та експортні замовлення для інших — для торговельних фірм, також для підприємств машинної і текстильної промисловості. Він заробляв, і замовники давали йому заробити. Вони, безумовно, добре йому за це платили, бо на нього, а не на них, час від часу нападали доброзичливі громадяни. Адже він відповідав за інших. І саме тоді, як ми захотіли нарешті пильніше придивитись до цього підприємства, нам зв'язали руки. Хто? Замовники Айзеліна втрутились. Вони злякались, що Айзелін усе викаже. Акцію припинили...

А тепер вернімося ще раз до Мюллера: ви приховали від мене, що Мюллер неодноразово погрожував вам помстою...

— Мюллер ніколи мені не погрожував.

— Кажуть, що він принаймні один раз сказав: «Я тебе посаджу в тюрму». Так чи ні?

— Точнісінько те саме і я казав йому.

— Поки що вас посадив у тюрму хтось інший, пане Вінд! Але те саме чекає Мюллера, якщо він наважиться повернутися до Швейцарії. А ви ж сильніший за нього, пане Вінд.

— Я не можу мати нічого спільного з вашою історією, пане Раппольд. Ви багато чого навчились, зустрічаючись зі мною.

— Але це ж ваша історія, пане Вінд. Я тільки мусив її розкопати.

— Моя історія! Що ви знаєте про мою історію, пане Раппольд?

— Ну, завдяки вашій боротьбі з противниками атомної війни ми змогли вирішити справу.

— Що ви знаєте про Хіросіму та Нагасакі, пане Раппольд?

— То інше. Ви тепер хочете тільки збити мене з пантелику. Але не вийде. Я не впіймаюся більше на ваш гачок. Встановлено, що ви, пане майор, виступаєте за атомне озброєння.

— Це не зовсім правильно, Раппольд. Я казав тоді, що завезу до Швейцарії атомні бомби так само просто, як банани. Я ніколи не казав: я — за атомну зброю.

Отепер я його таки збив з пантелику. Він на мить замовкає. А я не допомагаю. Після короткої паузи він веде далі:

— Бачте, Еріх Фріс мав розмову з Айзеліном. Обое розмовляли, природно, і про діяльність Оборонного товариства. Еріх Фріс віддав своєму новому другові копію вашої пам'ятної записки. Айзелін і собі зняв з неї копію й надіслав Мюллеру. Але Мюллер не поспішав. Він розробив проти вас детальний план: в Хельсінкі, як і в більшості міст інших країн, виникли бюро, подібні до вашого. Юліус називає їх «Бартові бюро». Отож і в Хельсінкі є таке «Бартове бюро». І там якийсь час працював Мюллер. Тільки ви цього не знали. І там він познайомився з одним молодиком, який потім кілька місяців працював у Цюріху. Працював він у вашому бюро. Бо ж усі «Бартові бюро» в цілому світі обмінюються співробітниками. А цей молодик використовував тут час, щоб зібрати для Мюллера матеріал проти вас. І це йому певною мірою вдалося. На якийсь час він дістав у свої руки обширну пам'ятну записку, призначену для Мітульського. Ви, пане доктор, вирішили, що ця інформація ні за яких обставин не повинна потрапити

за межі нашої країни. Але Мюллер подбав про те, щоб копію одержали росіяни, а потім написав листа до федеральної прокуратури...

— А тепер ви хочете передати прокуратурі матеріал у цій справі? Ви, здається, зробили колосальну роботу, пане Раппольд.

Раппольд ніби не чув, що я сказав. Йому це не сподобалося.

— Недавно Мітульський телеграфував,— вів далі Раппольд,— що він і досі не має інформації, якої від нього зажадали.

— І ви надаєте цьому значення доказу?

— Оцінка доказів — не моя справа, пане майор. Це вирішує федеральна прокуратура.

— А ваша думка?

— Шкода, пане доктор, що ви ще й досі гадаєте, ніби я маю на вас підозру... Я визнаю, що допустився помилки. Цього я не заперечую...

— А якщо я зречуся всіх свідчень щодо Мюллера і Айзеліна?

— Ви цього не зробите.

— Може, все ж таки зроблю. Я певний, що саме так і зроблю. Ваша історія мені не до вподоби.

Раппольд нерішуче дивиться на мене.

— Ви б нам тоді утруднили роботу,— каже він трохи згодом.— Але ви не можете на це піти. Як би ви тоді виглядали, пане доктор!

— А як я виглядаю тепер?

— Вас звільняють. Ви — громадянин, як усі інші.

— Хто це каже?

Раппольд знизує плечима.

— Але я не хочу бути співучасником цієї історії.

— Мені незрозумілий ваш намір. Чому ви хочете вигородити Фріса та Айзеліна?

— Я кажу тільки те, що знаю. Я відмовляюся робити для вас щось більше.

Признаюся, що не так його слова, як тон його голосу і вираз його обличчя примусили мене здригнутися, коли я почув його відповідь. Раппольд раптом підвівся, відступив на кілька кроків назад і якимось чудно глянув на мене.

— Я виконав своє завдання, пане доктор, так, як мені його доручили. Все інше — це вже не моя справа. Мені нема чого сказати більше.

— І це — правда, ніщо інше як правда?

— Розумійте, як хочете.

Це його останні слова. Він обертається і йде, не зачиняючи за собою дверей. Я підходжу до вікна, дивлюсь униз на Казерненштрассе. Знову йде сніг з дощем. Сніжинки падають швидко і прямовисно на чорний асфальт.

За кілька хвилин — дванадцять. Чемодан спаковано. Молодий поліцейський приніс мені викрутку. Я знову загвинтив обидві стулки вікна. Хотів би залишити камеру такою, якою була вона, коли я вперше зайшов до неї. Коли капітан Курц зайшов до контори, щоб видати мені

документи про звільнення, він не зважився навіть глянути мені в обличчя. Згорнутий папірець про звільнення він нервово ткнув мені в руки. Я розгорнув його й прочитав — так я перевіряю готельні рахунки. Потім поклав цей папірець у свій бумажник.

Капітан Курц сказав ще про компенсацію, яку мені буде виплачено. Я зауважив:

— Наше товариство мусить розплачуватися за свої історії.

Капітан Курц не зрозумів мене.

— Зараз хтось прийде і візьме ваш чемодан,— сказав він.

Коло дверей, що ведуть до поліційної казарми, стоїть старий наглядч. Я не знаю його імені, він ніколи не втручався в розмови зі мною. Тепер я ставлю чемодан і тисну руку наглядчачеві.

— До побачення,— кажу я. Він жартівливо підносить вказівний палець, привітно посміхається.

— Та це нічого, при вашій фігурі, та з такою головою... Ви ще заживете добре... Тільки лихом не згадуйте...

Я хочу скористатися із чорного ходу. Капітан Курц пояснює, що про моє звільнення стане відомо в другій половині дня. Чекаю на стоянці машин біля піхотної казарми. Холодно. Віє норд-ост, іде сніг з дощем. По тій бік учбового плацу — Гарматний завулок. Плац перетинає доріжка, посипана жорствою, досить широка, щоб могла пройти колона з дванадцяти чоловік. «Корвер» я побачив здалека. Чому я, власне кажучи, купив саме «корвер»? Роками я їздив на «шевроле». Барбара сказала: «Просто чудова машина...» Барбара добре водить автомобіль. Чи Тобіас і Етель з нею? Я добре знаю, так, ніби мені хтось про це сказав, що вони — Юліус, Хуг... — чекають мене на Буренвегу. Служниця подаватиме їм аперитиви у великій вітальні. А як Барбара відпустила служницю й замкнула дім, то...

Діти біжать мені назустріч, Барбара сидить у машині.

— Як було в Гамбургу? — питає Тобіас. Спершу запитання приголомшує мене, але тут-таки здогадуюсь: Барбара, мабуть, сказала дітям, що я був у Німеччині.

— Як ся маєш, Гаррі? — запитує Барбара. Ідемо. Діти хочуть знати, куди ми поїдемо. «До Парижа,— кажу я,— але сьогодні — тільки до Монбеліара». Барбара веде машину спокійно, впевнено. Всміхається.

*З німецької переклав
Аркадій ПЛЮТО*